

Pohľady evanjelického duchovenstva na Zvolenský manifest a Autonomistický blok

Lukáš Krajčír

Celonárodné zjednotiteľské tendencie majú v slovenskej politike dlhú tradíciu. Ich korene je možné identifikovať v 19. storočí v súvislosti s profilovaním základných pilierov slovenskej politiky.¹ Takáto jednota by podľa jej zástancov účinnejšie dokázala obhajovať práva Slovákov v Uhorsku. S určitými prerušeniami sa s touto myšlienkou v slovenskej politike stretávame počas celého 20. storočia. Pritom treba dodať, že myšlienka strany, ktorá chce hájiť záujmy väčšiny voličstva ani v súčasnosti úplne nevymizla z povedomia politikov a do istej miery tak ostáva aktuálnou.

K výrazným zjednotiteľským snahám prišlo aj v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. Ich počiatky sa datujú do spoločnej manifestácie SNS a HSLS vo Zvolene 16. októbra 1932, všeobecne známej ako Zvolenský manifest (ďalej ZM). Historiografia pomerne dobre zmapovala korene tohto nadstraníckeho zhromaždenia. Boli analyzované základné tézy, ktoré boli prijaté zúčastnenými politikmi. Tak isto sú zmapované aj dôsledky manifestu, ktoré smerovali k spoločnému postupu v prípade Pribinových osláv v roku 1933 a volebnej dohode, ktorá vyústila do utvorenia Autonomistického bloku. Zatiaľ čo zrodenie a priebeh spoločného postupu oboch autonomistických strán v historiografii neprejavuje známky akýchsi disproporcií, v prípade zániku tejto kooperácie bádatelia dospeli k viacerým odôvodneniam, pričom sa najviac spomínajú spory o mandáty² a vnútrostranícke problémy v SNS.³ Napriek týmto relevantným dôvodom, historici Eduard Nižňanský a Veronika Slnková vidia hlavné príčiny v konfesionálnych diferenciách a argumentujú slovami Andreja Hlinku o „*veľkej a nepreklenuteľnej priepasti*“ medzi katolíkmi a evanjelikmi, ktoré po voľbách v roku 1935 adresoval predsedníctvu SNS.⁴ Ak by sme chceli toto tvrdenie historikov považovať za smerodajné, je potrebné ozrejmiť, z čoho vôbec toto Hlinkovo tvrdenie vychádzalo.

Analýza vnímania evanjelických duchovných môže odkryť podporné argumenty pre konfesionálnu rovinu rozpadu spolupráce. Treba si uvedomiť, že celá evanjelická cirkev a najmä kňazi ako spoločenské elity, svojimi verejnými prejavmi, článkami do určitej miery vplývali na rozhodnutia evanjelických voličov pri volebných urnách. Záporné stanoviská

¹ MAGDOLENOVÁ, Anna. Miesto Zvolenského manifestu v dobových autonomistických snahách slovenského národa. In *Zborník príspevkov k slovenským dejinám*. Martin : SHÚ MS, 1998, s. 323.

² ZELENÁK, Peter. Formovanie autonomistického bloku v slovenskej politike. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Martin Rázus politik, spisovateľ a cirkevný činiteľ*. Bratislava : Veda, 2008, s. 139-140.

³ ROGUEOVÁ, Jaroslava. *Slovenská národná strana 1918 – 1938*. Bratislava : Kalligram, 2013, s. 294-297.

⁴ NIŽŇANSKÝ, Eduard – SLNEKOVÁ, Veronika. Autonomistický blok. In *Soudobé dejiny*, roč. 1, 1994, č. 6, s. 765.

evanjelického duchovenstva mohli patriť do mozaiky Hlinkových argumentov proti ďalšej spolupráci a síce, že veľkú priepasť medzi katolíkmi a evanjelikmi sa nepodarilo preklenúť aj kvôli odmietavým postojím evanjelických cirkevných elít.

Nakoľko ani historiografia nevenovala tejto problematike systematický výskum, našim cieľom je analyzovať a zhodnotiť percepciu evanjelického duchovenstva na ľudácko-národnárske spojenectvo od Zvolenského manifestu, cez Autonomistický blok, až po jeho definitívny rozpad. Napriek opatrnému postojú v exponovaní sa v politike, muselo evanjelické duchovenstvo vyjadriť svoje postoje k týmto vážnym politickým dohodám. Vari najhlavnejším odôvodnením prečo by to vôbec malo robiť, je fakt, že mnohí evanjelickí kňazi inklinovali, či priamo sa angažovali v agrárnej, alebo národnej strane a teda obom táborem išlo o obhajobu, alebo kritiku. Navyše, hlavným budovateľom spoločného postupu národnárov a ľudákov bol evanjelický kňaz, známy spisovateľ a rečník Martin Rázus. Už len tieto dôvody ich nútili sa zamyslieť nad uvedenou kooperáciou.

Reflexie na *Časové poznámky*

Martin Rázus síce ešte v marci 1932 verejne prehlásil, že na splnenie požiadaviek evanjelikov najlepšie poslúži agrárna strana,⁵ avšak prípadná spolupráca s agrárnikmi sa časom ukázala ako problematická, načo poukázal aj evanjelický farár Pavol Tomko v liste Rázusovi.⁶ To malo napokon na svedomí, že onedlho sa SNS začala politicky zblížovať s ľudákmi.⁷

Rázus i jeho stúpenci si uvedomovali aký veľký medzník môže predstavovať prijatie ZM časťou evanjelikov. Napríklad v januári 1933 Ľudovít Šenšel napísal Rázusovi, že *„ja sa ináče na celú akciu dívam dosť skepticky. Bojím sa, že Hlinka nás oklame pri prvej danej*

⁵ RÁZUS, Martin. Poznámky na slovenský evanjelický problém II. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1932, č. 4, s. 73; taktiež SOKOLOVÁ, Milena. Evanjelická a. v. cirkev v politických súradniciach Slovenska v medzivojnovom období. In *Česko-slovenská historická ročenka*, roč. 11, 2006, s. 232.

⁶ „Agrárnici všeličo sľubovali, ale dosiaľ nič nevytvorili pre východiarov. Čo nového v Prahe? Ako stojí otázka jednotného postupu vo veciach slovenských? Bolo by na čase sa zjednotiť!“ List Pavla Tomku Martinovi Rázusovi z 21. mája 1930. Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice (ďalej *ALU SNK*), fond Martin Rázus (ďalej f. *MR*), sig. 45 F 96.

⁷ Ku zblížovaniu prichádzalo pri rôznych príležitostiach. Prvé známky hľadania spolupráce boli badateľné už v roku 1931. Významnejšie bolo valné zhromaždenie Matice Slovenskej a stretnutie mladej slovenskej generácie v Trenčianskych Tepliciach v júni 1932. V októbri 1932 na odborárskom zhromaždení už SNS a HSLS otvorene manifestovali za spoluprácu. K počiatkom spolupráce pozri: ZMÁTLO, Peter. *Katolíci a evanjelici na Slovensku (1929 – 1932)*. Ružomberok : Verbum, 2011, s. 262-264. Ku zblížovaniu by však veľmi ťažko prichádzalo, ak by v SNS nebolo proľudácke krídlo nezávisle formované v časoch predsedníctva Emila Stodolu. ROGULOVÁ, Jaroslava. Zvolenský Manifest v politickej činnosti Martina Rázusa. In JURÁŠ, Ján – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.). *Sláva šľachetným II. Evanjelická cirkev a. v. a politika v 20. storočí*. Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa, 2012, s. 73.

*príležitosti. A keby len netáral tolko!*⁸ Niektoré cirkevné elity sa začali ozývať a tým na Rázusa naliehali, aby dôkladnejšie vysvetlil svoje počínanie. V Cirkevných listoch mu vyšiel článok *Časové poznámky*, kde interpretoval svoje zjednotiteľské ambície v zmysle dobudovania slovenskej slobody. V tejto súvislosti zdôraznil, že evanjelici pri tejto práci nemôžu chýbať: „ako evanjelik po tvrdých viacročných bojoch konám len svoju povinnosť, keď to odkazujem i svojim bratom.“

Vnímal varovný prst, že katolíci chcú len evanjelikov využiť. Uviedol však, že tí čo si podali vo Zvolene s katolíckmi ruky, nič podobné nevideli, celý ten antagonizmus zanikol. Rázus na tomto základe apeloval na ostatnú evanjelickú inteligenciu, aby sa kvôli národným záujmom pripojila k nim. Musel však sám vedieť, že dosiahnuť tento sen nebude vôbec ľahké, keďže mnoho evanjelikov prejavovalo sympatie k agrárnikom. Rázus však odvážne uviedol – „*zvolenským manifestom opravujeme minulosť, drúzgame čosi v katolíckej i evanjelickej duši slovenskej, stavajúc ju na nový základ – národnej jednoty a náboženskej tolerancie.*“⁹

Hlavný redaktor Cirkevných listov – Ľudovít Šenšel¹⁰ uverejnením Rázusovho článku prakticky vtiahol cirkevné periodikum do politických diskusií.¹¹ Navyše umožnil uverejniť reagujúce články evanjelických elít, čím ešte viac narúšal štruktúru a najmä funkciu samotného cirkevného periodika. Už samotné umožnenie politickej diskusie na stránkach Cirkevných listov vzbudzovalo rozčarovanie medzi cirkevnými elitami: „*Elo Šándor tiež s tým začína svoje mentorstvo, že v Cirkevných listoch by sa nemali pertraktovať politické otázky. Zo všetkého si síce toho nič nerobím, ale chcel by som to tam tým pánom ukázať že pri úplnom podržaní svojej mienky viem z C.L. spraviť nestranný celocirkevný orgán.*“¹² Bližšie však nekonkretizoval, ako by to dokázal docieľiť pri svojich sympatiách k Martinovi Rázusovi.¹³ Šenšlov laxný prístup k Šándorovej kritike spôsobil, že Cirkevné listy akoby na istý čas zastupovali chýbajúce cirkevné politicko-spoločenské periodikum na Slovensku, ktoré za riekou Moravou predstavovali Kostnícke jiskry.

⁸ List Ľudovíta Šenšela Martinovi Rázusovi z 10. januára 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 F 16.

⁹ RÁZUS, Martin. Časové poznámky. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1932, č. 22, s. 476.

¹⁰ Jeho bližší záujem o politiku napokon aj vyvrcholil kandidatúrou do senátu a za poslanca krajinského zastupiteľstva. ZELENÁK, Peter. Zástoj Ľudovíta Šenšela v cirkevno-politickom živote. In JURÁŠ, Ján – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.). *Sláva šlachetným II. Evanjelická cirkev a. v. a politika v 20. storočí*. Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa, 2012, s. 82-90.

¹¹ SOKOLOVÁ, Milena. Martin Rázus a otázka politickej angažovanosti evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku v medzivojnovom období. In *Sláva šlachetným II. Evanjelická cirkev a. v. a politika v 20. storočí*. Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa, 2012, s. 46.

¹² List Ľudovíta Šenšela Martinovi Rázusovi z 28. februára 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 F 16.

¹³ Šenšel na inom mieste paradoxne uviedol, že musí opatrne uverejňovať Rázusove články, lebo „*vytýkať by vraj mohli Cirkevným listom že favorizujeme svoje stanovisko.*“ Týmto svojim stanoviskom si protirečil pri budovaní tzv. „nestranného celocirkevného orgánu.“ *Tamže*.

Ako sa však ukázalo, cirkevné kruhy na Slovensku veľmi ťažko znášali vnesenie tohto politického bremena na Cirkevné listy. Ozývali sa varovné hlasy i z najvyšších pozícií. Šenšel uviedol Rázusovi, že biskup západného dištriktu Dušan Fajnor „mi poslal „napomenutie“, že som uverejnil Tvoje časové poznámky.¹⁴ Nešlo však len o *Časové poznámky*, ale ako Fajnor uviedol „ešte viac Tvoj sľub, že otvoríš stĺpce časopisu pre politickú diskusiu, naplňajú ma vážnou obavou.“¹⁵ Uviedol, že sa kvôli tomu na konvente západného dištriktu „strhla búrka, ktorú len ráznemu kroku predsedníctva sa podarilo utíšiť.“¹⁶ Denník národných socialistov dokonca uviedol, že „proti spojeniu evangeliků s katolíky, jmenovitě ludáky, vyslovil se před nedávnem i evangelický biskup Fajnor na dištriktuálním konventě v Modre, kde prohlásil, že spojení ludáků s evangelíky je nemožné. Tím odsoudil i nerozvážny postup poslance Rázuse.“¹⁷

Fajnor nebol naklonený ZM. Bral to ako akciu jednej strany a preto nepovažoval za vhodné, aby sa interpretovala ako dielo väčšiny evanjelikov. „Protestantizmus, ktorý akýmkoľvek spôsobom podporuje reakciu, kope si hrob.“¹⁸ U Fajnora však nešlo len o manifest, ale aj o samotnú otázku spoločnej kooperácie. Ak ju odmietal na školskej úrovni,¹⁹ len ťažko by ju mohol prijímať v politickej rovine a navyše deklarovanej vo ZM.

Na uvedené Rázusove slová prišlo do redakcie veľké množstvo príspevkov. Šenšel na margo prispievateľov inklinujúcich k agrárnikom expresívne uviedol, že „začali mi sypať svoje „reflexie“. Keďže však každý jedno a to isté omáľa, debatu som ukončil.“²⁰ Uvedené články jednak s Rázusom opatrne sympatizovali,²¹ alebo jeho konanie zavrhovali.²²

Šenšel začal diskusiu s nekritickými príspevkami. Bývalý evanjelický farár z Turian a vtedajší profesor gymnázia v Bratislave Ľudovít Jaroslav Hrdlička síce v krátkosti, ale výstižne vyjadril svoje poslanstvo verejnosti o ZM: „každé zbližovanie je chválhodné a potešiteľné. I toto. Je zaiste tiež akým-takým krokom na ceste k jednému ovčincu a Pastýřovi

¹⁴ List Ľudovíta Šenšela Martinovi Rázusovi z 28. februára 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 F 16.

¹⁵ List Dušana Fajnora Ľudovítovi Šenšelovi z 9. novembra 1932. *ALU SNK*, fond Ľudovít Šenšel, nespracovaný (ďalej f. LŠ), prír. č. 3140/94, 1. škat., 32/50.

¹⁶ *Tamže*. O rozruch sa postaral najmä seniorálny dozorca Ján Medvecký, ktorý podal návrh na vyslovenie nesúhlasu s politikou Martina Rázusa. Nakoľko sa však konventy nikdy nezaberali politikou, bol odmietnutý. SOKOLOVÁ, ref. 5, s. 233.

¹⁷ Autonomie by byla dnes pro Slovensko sebevraždou. In *České slovo*, roč. 14, 1932, č. 248, s. 12; taktiež SOKOLOVÁ, Milena. Cirkevno-politické dilemy Martina Rázusa. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Martin Rázus – politik, spisovateľ a cirkevný činiteľ*. Bratislava : Veda, 2008, s. 83.

¹⁸ Ref. 17.

¹⁹ „Chcem aby naša cirkev postupovala vo veci celkom samostatne, nie v spojení s katolíckou cirkvou, lebo naša cirkev ma preca len svoje osobitné požiadavky a pomery, ktoré nemožno riešiť pod jedným klobúkom s katol. cirkvou.“ List Dušana Fajnora Ľ. Šenšelovi z 30. januára 1933. *ALU SNK*, f. LŠ, prír. č. 3140/94, 1. škat., 33/23.

²⁰ List Ľudovíta Šenšela Martinovi Rázusovi z 10. januára 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 F 16.

²¹ SOKOLOVÁ, ref. 5, s. 234.

²² SOKOLOVÁ, ref. 17, s. 84.

a rozhodne prípravou ku spoločnému zabezpečeniu kresťanskej výchovy a kultúry, živlov to a ideálov našich otcov.“²³ Uvedomoval si, že nejde o prvý krok, keďže o podobné zblíženia sa snažili Slováci aj v minulosti. Hrdličkov príspevok je zaujímavý z dvoch hľadísk.

Akcentoval u neho najmä kresťanský segment *ZM*. Požadoval dokonca zblíženie slovenských a českých evanjelikov a podobne aj slovenských katolíkov s českými. Hrdličkovým heslom v premýšľaní bolo „nedeliť, ale spájať a spolu brániť.“ V knihe *Kríza idealizmu* ostro napádal materializmus, ktorý sa podľa neho stával vážnym nebezpečenstvom pre spoločnosť.²⁴ Hľadal akýsi liek, alebo obranu voči týmto údajným nástrahám pre spoločnosť. Kresťanstvo bral ako vhodný priestor, ktorý umožňuje ľuďi spájať voči týmto neudhom.²⁵ Keď 16. októbra 1932 prišlo k *ZM* a on napísal do *Cirkevných listov*, že takéto zblížovanie je z kresťanskej roviny „*chvályhodné a potešiteľné*“, tak mohol nájsť spomínanú obranu práve v spolupráci Hlinku s Rázusom. Jeho pozitívne stanovisko k *ZM* je o to viac prekvapujúce, lebo sa angažoval v Republikánskej strane zemedelského a maloroľníckeho ľudu a bol funkcionárom družstva spadajúceho pod túto stranu.

V jeho úvahách sa však nenachádza zmienka o autonomistickom segmente *ZM*. Napriek svojej politickej orientácii, patril k tým sympatizantom strany, ktorí mali aj výhrady k jej ideovému základu. Jeho publikácia *Zásady družstevníctva* totiž odhaľuje aj jeho postoj k samospráve. Síce ju úzko ponímal v zmysle družstevnej samosprávy, ale jeho názory dosť akcentovali myšlienky o vláde ľudu, ako opozitum voči autokracii, byrokracii, aristokracii a vláde úradníkov, ktorú často kritizovali aj autonomisti.²⁶ Dá sa preto predpokladať, že Hrdlička aj autonomistický segment *ZM* nielenže neodmietal, ale musel mať k nemu aj sympatie. Išiel by tým proti stanovám strany ku ktorej inklinoval a ktorá *ZM* razantne odmietala. Nesporným faktom totiž je, že Hrdlička sa ani náznakom nevyjadril kriticky k autonomistickej idei *ZM*, zatiaľ čo viacerí agrárnici tak robili.

Jedným z prispievateľov bol aj sučiansky farár Vojtech Hruška. Pôsobil v prostredí, v ktorom mali agrárnici obstočné zastúpenie svojich sympatizantov. Zo Sučian pochádzal Milan Hodža a ako evanjelický farár tu pôsobil pred Hruškom Miloš Hodža (inklinujúci k agrárnikom). V prostredí, kde agrárnici mali voličské zázemie si ako farár nemohol dovoliť vyjadriť jednoznačne kladné stanovisko voči *ZM*. Na rozdiel od prof. Hrdličku sa tak Hruška staval k manifestu veľmi opatrne: „*je to chýlostivá vec. [...] Je vítanou snahou, aspoň zo strany evanjelikov.*“ V jeho článku veľmi rezonovala problematika postavenia väčšiny

²³ HRDLIČKA, E. J. Reflexie na Rázusové časové poznámky I. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1932, č. 23, s. 502.

²⁴ HRDLIČKA, E. J. *Kríza idealizmu*. Bratislava : Kostnícka jednota, 1931, s. 12-13.

²⁵ *Tamže*, s. 14.

²⁶ HRDLIČKA, E. J. *Zásady družstevníctva*. Bratislava : Družstevné vydavateľstvo, 1935, s. 11.

a menšiny. Narážal tým na fakt, že mohutné zastúpenie katolíkov v tomto zjednocovacom procese nemusí, ale aj môže byť na škodu pre evanjelikov. Vítal vynaloženú snahu, ale „*každá vec má dvoch nepriateľov.*“²⁷ Uviedol, že väčšina takmer vždy udáva tón, či diktuje menšine. Porovnal to napríklad ku vzájomnému postaveniu Maďarov a Slovákov v Uhorsku. Vysvetlil to v tom zmysle, že menšinoví Slováci iba ťažko reagovali na národnostnú politiku jednotlivých vlád v Uhorsku. Napriek tomu Nemci, Maďari a ďalší „*nevedeli, že aj menšina má svoj význam. Mnoho rás sa stalo, že keď väčšina zničila menšinu, aj sebe vykopala hrob.*“

Vyzdvihoval však na evanjelikoch okolo Rázusa, že ako menšina bojujú za akýsi vyšší ideál, oddanosť k predstavám, ktoré chceli aj za cenu veľkého risku docieľiť. Hruška uviedol, že menšinoví evanjelici musia mať silu ducha, verný charakter a mravnú silu, aby dokázali katolíckej prevahe odolať. Hruška vnímal všetky pozitívne vyjadrenia katolíkov, ale uviedol jasne: „*nie slová, ale... skutky čakáme!*“²⁸ Evanjelici si dobre uvedomovali, že slová Jozefa Tisu o tom, že slovenský evanjelik je mu bližší než český katolík, nie sú ničím viac než slovami. Preto aj Hruška čakal skôr na praktickú rovinu tohto spojenectva a na pozitívne výsledky.

Z jeho slov bolo jasné, že ideu nadkonfesionálneho spojenectva postavil nad samotné obavy a ZM za určitých podmienok neodmietal. Vojtech Hruška neskôr začal inklinovať ku komunistom. Vo svojich pamätiach však uviedol, že v prvej polovici 30. rokov voči nim ešte neprejavoval bližšie sympatie. Skôr ich kritizoval a vystríhal pred „červeným nebezpečenstvom.“²⁹ ZM deklaroval i ako ochranu národa pred marxizmom, komunizmom, či socializmom, a preto mu nemohol prísť problematický, ale prijateľný a potrebný pre spoločnosť.

ZM podrobil oveľa väčšej kritike senior Ján Miloslav Hodža z Modry. „*Starý báťa Hodža mi nevie odpustiť, že som mu jeho článok scenzuroval*“³⁰ uviedol Šenšel Rázusovi na margo jeho veľkých antipatií k tomuto spojenectvu. Hodža sa nenechal zmiast' kresťanským segmentom ZM. Nepovažoval ho vôbec za obranu pred ateizmom a komunizmom – „*horkýže k spoločnému boju za autonomiu Slovenska!!*“ Bol presvedčený, že toto spojenectvo nemá význam, lebo „*pre národ nedonáša nič zvláštne a pre cirkev našu skrýva veľké nebezpečenie a preto ma naplňuje strachom a hrúzou.*“ Na Hodžovej percepcii spolupráce je pozoruhodné, že jednotný postup katolíkov a evanjelikov nezavrhol.

²⁷ HRUŠKA, Vojtech. Reflexie na Rázusove časové poznámky II. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1935, č. 23, s. 503.

²⁸ *Tamže*, s. 504.

²⁹ HRUŠKA, Vojtech. *Moja cesta k ateizmu*. Bratislava : Osveta, 1971, s. 24.

³⁰ Ref. 12.

Odmietal ho len tak, ako ho deklaroval *ZM*. Jednotný postup bez autonómie považoval nielen za alternatívu, ale dokonca za povinnosť: „*spolupráca katolíkov s evanjelikmi je možná v každej strane, v každej obci a aj v štáte aj bez podobných manifestov, áno ona je podmienkou pravého vlastenectva.*“

Autonomistických katolíkov však označil za „*odvekých nepriateľov*“. Toto razantné označenie odôvodňoval rôznymi skúsenosťami s katolíkami, či už jeho otca alebo jeho samého.³¹ Hodža sa myšlienково vrátil aj do roku 1920, kedy on aj jeho syn Miloš uskutočňovali kroky proti ľavicovému hnutiu v ČSR. V tejto súvislosti uviedol, že sa tiež snažil utvoriť jednotný front s ľuďmi ako Martin Rázus. Rozdiel však tkvel v tom, že spoločným menovateľom nebol boj za autonómiu ako primárne deklaroval *ZM*, ale obrana voči socializmu a komunizmu.³² Uviedol, že už vtedy si ľudáci kládli prehnane a nemožné podmienky spolupráce, v ktorých nachádzal údajný zámer urobiť celé Slovensko katolíckym.³³ Na základe týchto praktických skúseností bol presvedčený, že „*autonómia slovenská neznamena slobodný vývoj národa, ale hegemoniu katolicizmu.*“

Hodža nepriamo obvinil Šenšela, že ako redaktor Cirkevných listov – periodika nadstraníckeho a orientovaného na cirkevné záležitosti nadŕža Rázusovým zjednotiteľským aktivitám: „*idú spolupracovať, k čomu aj manifest vydali, ktorý ačpráve je politického zabarvenia – vydaly aj naše C. L. Som zvedavý, že keby nejaké shromaždenie vydalo kontramanifest, či by ho C. L. uverejnili?*“

Hodža si prirodzene všimol aj časť *ZM*, ktorá si dávala za cieľ brániť kresťanstvo na Slovensku. „*Lenže je otázka, kto čo a koho drží za kresťana a kresťanstvo. Ved' časť katolíkov vôbec nepovažuje evanjelikov za kresťanov.*“ J. M. Hodža inklinoval k agrárnikom (jeho syn Miloš bol členom tejto strany) a aktívne hájil ich názory. Ak konfesiónálny segment manifestu zaúčinkoval na Hrdličku a najmä Vojtecha Hrušku inklinujúceho tiež k agrárnikom, na Hodžu z uvedených dôvodov nezapôsobil vôbec. Oficiálne stanovisko agrárnikov mu bolo viac smerodajným, než obrana kresťanstva podľa *ZM*. Tento fakt dokazuje, že evanjelickí kňazi z agrárnej strany, alebo inklinujúci k nej, zastávali navzájom diametrálne iné stanoviská k *ZM*.

³¹ Spomínal napr. problémy s katolíkami pri zakladaní spolku Tatrín a pri založení Matice slovenskej. HODŽA, J. M. Reflexie na Rázusove časové poznámky III. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1935, č. 24, s. 529.

³² *Tamže*.

³³ *Tamže*, s. 530.

Hodžov príspevok sa skutočne niesol v najostrejšom tóne: „*moje posledné slovo je výstražné: kto pomáha autonómii Slovenska, pripravuje ev. cirkvi hrob. Kto chceš byť hrobárom svojej cirkvi, ta sa do „spoločnej práce“ chystanej Hlinkom-Rázusom.*“³⁴

Celá záležitosť v Hodžovi veľmi rezonovala. Veľmi obšírne sa o pakte zmienil aj v dvoch listoch, ktoré zaslal Šenšelovi po uverejnení svojich poznámok. Napriek tomu, že sa mu nepáčilo „ostrihanie skriptúr“, „*u mňa je hlavné aby naši mladí neskúsení zpoznali figle jezuitské, ktoré panujú aj v ľudovej strane, ktorá nebojuje za autonomiu Slovenska že by ňou prospela ľudu, ale aby sebe zabezpečila panstvo aj nad hrstkou evanjelikov.*“³⁵ Konštatovanie o panstve nad evanjelikmi plne korešponduje s jeho verejným prehlásením o hrobárstve evanjelickej cirkvi. Hodža sa snažil vysvetliť svoje ostré slová v poznámkach Šenšelovi v tom zmysle, že „*aj červíček sa bráni keď ho silná noha pritisne a my čo sme aj tej mienky že Pán svojej cirkvi zahynúť nedá, nesmieme nástrahy mocnejšieho bez obrany trpieť. Nástrahy jezuitských pracovníkov sú ohromné.*“³⁶ Hodžovo antagonické označovanie ľudákov za jezuitov iba odzrkadľuje jeho veľmi opatrný prístup k tejto časti katolíkov.

V druhom liste Šenšelovi rozvinul svoje tézy o jeho bližších sympatiách k nekonfliktným ateistom než k ľudáckym katolíkom: „*ani tí bezvznani nedržím za slušné opovrhovať kým ovocie jeho činnosti neprotiví sa zákonom božím – čestnosti a charakternosti. A ja vidím veľký rozdiel v tomto ohľade medzi Čechom a Slovákom. Tisovi je milší evanjelik Slovákom ako katolíkom Čech, lebo Čech otvorene povie že on veru praktiky jezuitské neuznáva.*“³⁷ Podobne ako Vojtech Hruška aj Hodža apeloval, aby evanjelici ostali v strehu pred Tisovými tvrdeniami, lebo inak hrozí, že „*Slovák pomätený tými mnohými querulantskými frázami, dá sa ľahko vohnať do tábora irredenty. Kto ale chcel by zpoznať tú ohromnú lásku dr. Tisovu voči slovenským evanjelikom nech nelutuje osobne sa presvedčiť na mieste jeho pôsobenia.*“ Hodža pri kritike Tisa sa dotýkal jeho farárskeho pôsobenia v Bánovciach.³⁸

Aj Šenšelovi uviedol Hodža to isté o kopaní hrobu evanjelikom ak podporujú ustanovenia ZM, pričom dodal, že „*povedomý evanjelik ani za mysu šošovice ani za slávu a lesk svetskú nepôjde s nimi kým ale s katolíkami ako takými v bratskej shode pracovať bude na rozvoji obce, štátu a zvlášť kráľovstva b. toho kráľovstva pokoja a lásky a to aj bez zbytočných manifestácií.*“³⁹ Tým tvrdením uviedol svoje rozvinuté tézy, ktoré boli aj

³⁴ HODŽA, ref. 31, s. 530.

³⁵ List Jána Miloslava Hodžu L. Šenšelovi z 13. novembra 1932. ALU SNK, f. LŠ, príř. č. 3140/94, 1. škat., 32/44.

³⁶ Tamže.

³⁷ List Jána Miloslava Hodžu L. Šenšelovi. Nedatovaný. ALU SNK, f. LŠ, príř. č. 3140/94, 1. škat., 32/45.

³⁸ Tiso sa vraj na školách snažil pridržiavať dogmatického prevádzania modlitieb. Tamže.

³⁹ Tamže.

uverejnené v Cirkevných listoch a síce, že jednotný front s katolíkmami je možný, ale bez spolupráce s ľudovou stranou.

Do polemiky sa zapojil Štefan Adamovič, bývalý evanjelický kaplán z Moravského Lieskového a Brezna. Práve u Rázusa pôsobil Adamovič ako kaplán a boli si tak navzájom blízki. Šenšel nie náhodou prepustil do Cirkevných listov jeho príspevok. S Rázusom rozoberal aj politické otázky, pričom s jeho názormi súhlasil „*vidiac že mu to ide z presvedčenia a zo srdca.*“⁴⁰ Na základe týchto skutočností sa dala predpokladať pozitívna reakcia na ZM.

Adamovič razantne odmietol Hodžove tvrdenia o hrobárstve cirkvi, považoval ich za apely, ktoré sa môžu hodiť jedine na predvolebné plagáty, ale nie do cirkevného časopisu.⁴¹ Vo svojom príspevku sa snažil vyvrátiť názor, že katolíci pracujú len pre katolícke záujmy. Adamovič však ZM neinterpretoval ako predstavu zjednocujúceho procesu: „*ked' sme nie za jednotu – nemožno byť – za to však sme za spoluprácu, a to z podobných príčin ako aj centralisti.*“ V tomto prípade súhlasil s J. M. Hodžom, že sa nemôže jednať o jednotný postup.

Adamovič porovnával, hľadal paralely a tie nachádzal v spolupráci katolíkov a evanjelikov vo vládnej koalícii (spolupráca československých ľudovcov s národnými socialistami).⁴² Spolupráca podľa neho bol už teda prítomná v koalícii, a preto nevidel nič zlé na tom, ak ku podobnej spolupráci prišlo aj v opozícii. Niektorí argumentovali aj tým, že je nemožné sa spojiť s „neštátotvornou“ stranou. To však odmietal, nakoľko veril v Hlinkovu úprimnú snahu hájiť nie len katolícke, ale aj národné záujmy. Ak by podľa neho chcel Hlinka presadzovať len katolícke záujmy, spojil by sa so Šrámkom.⁴³ Na takomto základe nepovažoval túto spoluprácu za nebezpečenstvo pre evanjelikov, lebo Hlinkove skutky dokazovali, že národný a autonomistický záujem je u neho prednejší než katolícky. Adamovič si však neuvedomoval, že spolupráca so Šrámkom stroskotávala najmä kvôli autonomistickej otázke.

Vnímal však hlasy, ktoré hovorili o spolupráci s agrárnikmi. Súhlasil s názormi tých, ktorí tvrdili, že takáto spolupráca by bola perspektívnejšia, nakoľko s nimi sympatizovalo veľa evanjelických kňazov, ale „*či nehľadal Rázus x-ráz spoluprácu s min. Hodžom? O ich rozhovore v Topolčiankach v r. 1925 bolo by dobre všelikomu z Rázusových odporcov vedieť.*“

⁴⁰ Z Adamovičových spomienok vysvitá, že Rázus sa s ním často zhováral o politických paktoch. ADAMOVIČ, Štefan. *S Martinom Rázusom*. In *Národné noviny*, roč. 68, 1937, č. 96, s. 1.

⁴¹ ADAMOVIČ, Štefan. *Reflexie na Rázusove časové poznámky IV*. In *Cirkevné listy*, roč. 46, 1935, č. 25, s. 544.

⁴² *Tamže*.

⁴³ *Tamže*, s. 545.

Keďže s Milanom Hodžom neprišlo k dohode, Adamovič bral spojenectvo s Hlinkom ako menšie dobro. Z Adamovičových slov išla nebojácnosť v zmysle, že „*nuž strach má veľké oči. Mne osobne sa také spoločné, či už medzipartajné a či interkonfesijné manifestácie za spoločné požiadavky rozhodne páčia.*“ Za hrobárstvo cirkvi označil nie pakt s Hlinkom ako J. M. Hodža, ale apatiu z centralizmu.⁴⁴

Pohľady J. M. Hodžu na ZM výrazne podporil Július Dérer, evanjelický farár z Dačovho Lomu a člen Republikánskej strany zemedelského a maloroľníckeho ľudu. Na jeho percepcii ZM, ale najmä nadhodenej nadkonfesionalnej myšlienke spolupráce, stoja za povšimnutie viaceré skutočnosti. K ZM sa vyjadril kriticky, pričom uviedol veľmi podobné dôvody ako J. M. Hodža.⁴⁵ Jednotný front s katolíkmami a dokonca s HSĽS však neodmietol. Korene takéhoto presvedčenia spadajú do predprevratových rokov. V 20. rokoch kritizoval stavovské delenie strán a spomínal na myšlienku jednotného frontu v slovenskej politike v zmysle nadviazania na kuzmányovsko-mojzesovské tradície,⁴⁶ na ktoré sa odvolával pri ZM i Martin Rázus.

Do svojho príspevku uviedol za akých podmienok by to bolo možné. „*Nehovorím, žeby sme nevedeli zabudnúť, nemali odpustiť a smieť sa s protivníkom svojim. Ale toľko povedomia by sme preca len mali mať, že úzku a dôvernú spoluprácu s vášnivým protivníkom nezačneme prv, kým tento sa neopraví, neodvolá, neuzná, že nám krivdil.*“⁴⁷ V prvom rade tak Dérer nadhodil verejnosti morálnu rovinu podmienok úzkej spolupráce. Ľudovej strane vytkol ich spôsob dovtedajšej politiky, ktorá bola založená skôr na demonštráciách, manifestáciách a menej na vzájomnej diskusii a konštruktívnom dialógu pri hľadaní spoločných konsenzov. Dérerovi sa veľmi nepozdával aj fakt, že Hlinka sa zastával Vojtecha Tuku aj po odsúdení. Spoluprácu s HSĽS si teda predstavoval, ak by táto strana oficiálne prehlásila, že sa dištancuje od Tukových krokov z minulosti.

Ako podmienku spolupráce uviedol abdikáciu ich predsedu: „*kým Hlinka ovlivňuje a vedie ľudovú stranu, jej členstvo i jej časopisectvo, zatiaľ není možná s nimi spolupráca.*“ K tomu dodal, že „*prv by si mala ľudová strana stanoviť interkonfesijný program v duchu náboženskej tolerancie, rovnoprávnosti, rovnocennosti.*“ Z uvedených Dérerových slov jasne vyplýva, že ZM pre neho predstavoval unáhlený akt, ktorý sa mal uskutočniť až

⁴⁴ ADAMOVIČ, ref. 41, s. 545.

⁴⁵ Vymenoval jednotlivé útoky A. Hlinku na evanjelikov a evanjelickú cirkev ako takú (Hlinkova kritika reformácie, M. Luthera). DÉRER, Július. Reflexie na Rázusove časové poznámky V. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 29.

⁴⁶ DÉRER, Július. Slovenský evanjelický kňaz a jeho politické pôsobenie. In ŠEFRANKO, Martin (ed.). *Július Dérer. Pamiatka najsmutnejšia*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 2012, s. 93.

⁴⁷ DÉRER, ref. 45, s. 29.

po vnútrostraníckych reformách v HSĽS. Dérer však svoju latku nastavil veľmi vysoko. Tieto podmienky nemohla ľudová strana vôbec akceptovať, lebo Dérer požadoval odstúpenie Andreja Hlinku z postu predsedu, čo pre členstvo strany neprichádzalo do úvahy. Napriek tomu bolo Dérerove stanovisko k tejto strane jasné: „*až keď ľudovú stranu povedú tolerantnejší [...], bude možná taká spolupráca, ktorá cirkevne nebude na ujmu.*“

Dérer však len ťažko mohol veriť, že by v blízkej dobe prišlo k takýmto výrazným zmenám. Z krátkodobého hľadiska videl možnosti jednotného postupu katolíkov a evanjelikov v agrárnej strane. Iba v nej videl možnosti ako ju pretvoriť na celonárodnú katolícko-evanjelickú stranu, a preto aj odmietal Rázusove kroky, ktoré predtým viedli k dohodám s centralistickými československými ľudovcami, s národnými demokratmi a napokon s autonomistickými ľudákmi.⁴⁸ Agrárnický regionalizmus bral ako kompromis medzi týmito dvoma vyhranenými smermi, ktorý mal Rázus uprednostniť a prijať.

Július Dérer, ako člen agrárnej strany, zrejme robil aj isté praktické kroky proti spojenectvu Hlinku s Rázusom. Evanjelický učiteľ z Dačovho Lomu a stúpenec Martina Rázusa uviedol v liste Šenšelovi, že Dérer navádzal niektorých duchovných z okolia svojho pôsobenia, aby písali diskreditujúce články o katolíkoch a evanjelikoch inklinujúcich k Martinovi Rázusovi. Spomenul napríklad cirkevníka Hypského, ktorý vraj mal takýto článok zaslať Šenšelovi.⁴⁹ Evanjelický učiteľ apeloval na Šenšela, aby v žiadnom prípade takýto článok nezverejnil, lebo „*skrýva za sebou politiku, keďže u nás už jestvuje silný orgán národnej strany, chcú i s tým roztrusovať nenávisť medzi ev. a katol. a tak poškodiť nášmu dielu.*“⁵⁰ Dačov Lom sa nachádzal v regióne, ktorý sa v medzivojnovom období po štátoprávných zmenách len veľmi ťažko preorientovával do nových hospodárskych súradníc. Obyvateľstvo bolo opozičného zmysľania, čo nahrávalo do kariet autonomistickým stranám. Július Dérer vynakladal veľké úsilie v informovaní o ťažkých životných podmienkach v tomto regióne, pričom otvorene kritizoval vládnu politiku. Na druhej strane však ako agrárnik musel hájiť záujmy svojej strany a preto mohol rôznymi spôsobmi sťažovať prácu autonomistickým stranám.

Evanjelický učiteľ naliehal, aby sa prekazili takéto aktivity, i keď išlo len o publikačnú činnosť: „*bolo by na čase, aby v C. L. sa politické chuťky jednotlivcov*

⁴⁸ DÉRER, ref. 45, s. 31.

⁴⁹ V článku Hypského malo ísť o miestnu aféru. Katolícky kňaz odmietol pokrstiť rómske dieťa, nakoľko argumentoval tým, že nemal oprávnenie. Rómske dieťa nakoniec pokrstil Július Dérer, čím Hypský chcel poukázať s akými neschopnými katolíckymi kňazmi chce Martin Rázus spolupracovať.

⁵⁰ List neidentifikovaného E. Šenšelovi zo 17. marca 1933. *ALU SNK*, f. *LŠ*, príř. č. 3140/94, 2. škat., 33/14.

*neprejavovali a najmä Dérerove, ktorý si k tomu najíma ľudí aby jeho myšlienky roztrusovali.*⁵¹

ZM venoval veľkú pozornosť evanjelický kňaz Pavel Tomko. Politicky sa angažoval za SNS, ako kaplán pôsobil v Liptovskom Mikuláši a ako kňaz vo Východnej. V Liptove mali národnári na svoje pomery obstojnú voličskú základňu. I tieto skutočnosti mali istý podiel na jeho inklinovaní k Martinovi Rázusovi, Ľudovítovi Šenšelovi a ďalším obhajcom ZM. Treba pri tom podotknúť, že viacerí evanjelickí kňazi, bez ohľadu na stranícku príslušnosť, otvorene kritizovali hospodársku situáciu na Slovensku (zle premyslený import a export nerastných, prírodných surovín, tovarov a pod.). Podobne ako Július Dérer i on publikoval niekoľko článkov na túto problematiku.⁵² Avšak na rozdiel od Déreera bola táto problematika Tomkovi akýmsi odrazovým mostíkom k jednote v zmysle ZM ako lieku na celoplošné ozdravenie Slovenska: „otázka národnej jednoty bola nielen „veľkým procesom“, odohrávajúcim sa pred našimi očami, ktorý vyvolal triedenie duchov, ale mala aj svoje praktické ostrie v živote. Prevratom spojili sa dva celky, Slovensko a historické zeme. Tieto dva celky boli povahou úplne rôznorodé. Slovensko prevažne agrárne, [...] po stránke národohospodárskej chudobnejšie, kultúrne menej vyspelé.“⁵³

Bol presvedčený, že zjednocovanie slovenskej politiky bolo od 19. storočia kontinuálne, upevňovalo sa počas 1. sv. vojny a vyvrcholilo konštituovaním SNR v roku 1918. Opomenul však nesporný fakt a síce, že pred prevratom Slovenská národná strana nebola jediným a zastrešujúcim politickým subjektom. ZM interpretoval v tom zmysle, že prišlo iba k obnoveniu kvasu jednotného postupu v slovenskej politike.

Stavovské delenie bral za dôsledok vyhnutia sa konfliktom medzi ideou samobytného slovenského národa a jednoty československého národa.⁵⁴ Tomko teda interpretoval prerušenie jednotného postupu v zmysle ústupu voči čechoslovakizmu a centralizmu, ktoré v počiatočnom období boli nevyhnutné pre súdržnosť štátu. Takýto stav bral za dočasný krok, a veril, že ZM je medzníkom k obnoveniu národnej jednoty.

Vrátiac sa tak k hospodárskej otázke, bol jednoznačne presvedčený, že „k odstráneniu slovenskej biedy treba sdružiť a spojiť všetky sily. [...] Rázus oddávna, i teraz ako poslanec pracoval predovšetkým za týmto cieľom.“ Bol presvedčený, že sa tak zastaví hospodárska

⁵¹ List neidentifikovaného Ľ. Šenšelovi zo 17. marca 1933. *ALU SNK*, f. LŠ, príj. č. 3140/94, 2. škat., 33/14.

⁵² Napríklad TOMKO, Pavel. *Bieda slovenského roľníka*. In *Národné noviny*, roč. 63, 1932, č. 102, s. 2-3.

⁵³ TOMKO, Pavel. *Reflexie na Rázusove časové poznámky VI*. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 3, s. 59.

⁵⁴ *Tamže*, s. 58.

kríza, ktorá nechtiac „*vháňa masy do komunizmu a k nenávisťi k Čechom.*“⁵⁵ V Tomkovej percepcii ZM tak na prvom mieste akcentoval jeho hospodársky segment.

Obširne sa však zaoberal aj kresťanskou časťou ZM a to v podobnom, obrannom zmysle ako ostatní evanjelickí kňazi: „*spojením Slovenska s historickými zemami a odstránením všetkých hrádzí [...] nastal proces duchovného prelievania [...] a kresťanské Slovensko sa stretlo so silnou vlnou modernizmu, náboženského indiferentizmu. [...] Študentstvo dalo sa holdovať materializmu ideove i prakticky, darvinizmus, marxizmus, komunizmus našiel v ňom nadšených vyznávačov a propagátorov.*“⁵⁶ Vo ZM je badateľná táto obranná tendencia. Tomko argumentoval tým, že Slovensko po prevrate sa stalo otvorené rôznym cudzím ideovým prúdom, výchova sa prenášala z cirkvi na štát. To všetko mohlo podľa neho zakaliť tradičný charakter slovenskej society.⁵⁷ Našiel aj ďalší pôvod tohto problému – „*pri prvých voľbách Slovensko bolo červené, to znamená, že pod titulom „za chudobu“ hlasovalo na program soc. demokracie, výslovné protinábožensky a proticirkevne a dalo tak súhlas k zákonitej antichristianizácii cestou parlamentu.*“ Pre Tomka išlo o veľký nevďak, keď cirkev bola podľa neho odstránená na druhú koľaj. Sama úporne pracovala pred prevratom na národnom poli, ale nezískala zadosťučinenie.⁵⁸ ZM tak mohol znamenať akúsi nápravu, začiatok akejsi odplaty. Zjednotenie konzervatívnych síl malo podľa neho napraviť škody, ktoré sa udiali na cirkevnom poli od prevratu. To všetko malo na svedomí, že „*študentstvo dalo sa holdovať materializmu ideove i prakticky, darvinizmus, marxizmus, komunizmus, našiel v ňom nadšených vyznávačov a propagátorov.*“⁵⁹

Tomkovi sa nepáčilo, že celé toto zjednotenie väčšina kritikov chápe skôr iba ako zjednotenie sa za autonómiu a prehliadajú kresťansko-obrannú rovinu ZM. Konštatoval, že „*prúd ateizmu – ako vidno – zasiahol hlboko do nášho života, ohrozil ďalekosiahle náboženský život a život i našej evanj. cirkvi*“ a preto je vraj potrebné zjednocovať konzervatívne sily na Slovensku za udržanie tradičných hodnôt. Bol presvedčený, že ak ateisti sa vedia zjednotiť, treba si zobrať od nich príklad a tiež vytvoriť jednotný postup. Odmietal, aby údajne 6% ateistov v štáte udávalo tón morálneho uberania sa slovenskej spoločnosti.⁶⁰ „*Musíme vidieť aj my, že bez katolicizmu vlnu ateizmu nezrazíme.*“ Avšak evanjelickí kňazi mali protichodné predstavy o pôsobení ateizmu na spoločnosť. Zatiaľ čo J. M. Hodžovi bol

⁵⁵ TOMKO, ref. 53, s. 61.

⁵⁶ TOMKO, Pavel. Reflexie na Rázusove časové poznámky VI. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 4, s. 79-80.

⁵⁷ *Tamže*, s. 79.

⁵⁸ *Tamže*, s. 80.

⁵⁹ *Tamže*, s. 80.

⁶⁰ *Tamže*, s. 81.

ateista bližší než katolík, Pavel Tomko sa ateizmu obával a požadoval jednotný postup voči ateizmu – „*bolo na čase, že vo Zvolene podali si Slováci evanjelici i katolíci ruky k spolupráci!*“⁶¹ Táto rozdielnosť vnímania neveriacich samozrejme tkvie z ich diametrálne odlišného vnímania ZM a najmä jeho konfesijného segmentu.

Nechápal odpor katolíka Martina Mičuru a evanjelika Milana Hodžu voči tejto nadkonfesijnému spolupráci, keď oni sami často spolupracujú vo vládnych stranách.⁶² Prehliadal však niektoré skutočnosti, ktoré tieto spojenectva navzájom odlišovali. K Hlinkovým agresívnym tendenciám v politike sa vyjadril prekvapujúco sympaticky. Veril, že iba takým spôsobom sa dajú obhajovať slovenské práva. Bol do istej miery sklamaný „*a môžeme nanajvýš ľutovať, že sme zameškali, alebo tiež zabudli vhodne hájiť svoje, nepochopiac pomery.*“⁶³

Posledným prispievateľom do Cirkevných listov bol cirkevný dozorca Elo Šándor. Aj keď išlo o laického člena cirkvi, jeho stanovisko dotvára ucelený pohľad na ZM, ktorý vnímal najmä cez prizmu hospodárskej krízy. V jeho úvahách je badateľná istá disproporcija, keď v samotnej podstate ho neodmietol, ale zavrhol spôsob ako rýchlo sa takýto jednotný postup uskutočnil. Z pohľadu kresťana a stúpenca nadkonfesijného zmierenia uviedol jasné stanovisko v zmysle, že „*mňa tento „sobáš“ ani najmenej neprekvapil s hľadiska ľudského. Nuž či dožúvať? Aké je to kresťanstvo, ktoré hlása rozkol a nevraživosť voči spolubližným? [...] Teda je dobré, že sa národnári s ľuďmi zišli vo Zvolene. Bár by sa zišli všetky slovenské strany, či ich menujeme československými, centralistickými alebo autonomistickými!*“⁶⁴ Išlo o samotnú myšlienku jednotného postupu, ktorú Šándor uznával. V konečnom dôsledku však celý projekt odmietol, lebo „*do tohto spojenia šli Rázusovci príliš blahovoľne.*“⁶⁵ Kritizoval dokonca už spoločný postup národniarov a ľuďkov v Matici slovenskej.⁶⁶ Pustil sa do kritiky centralizmu a fungovania strán a straníckej činnosti. Práve tieto aspekty považoval za hlavný problém napredovania spoločnosti.

Z Ela Šándora rýchlo opadlo nadšenie zo vzniku Československa. Mal kritické názory voči politike vládnych orgánov, kritizoval byrokratický aparát, politické praktiky v okresoch a zlé hospodárske pomery v regiónoch, ktoré iba vháňali „*národ do štátneho socializmu*“⁶⁷

⁶¹ TOMKO, ref. 56, s. 83.

⁶² *Tamže*, s. 82.

⁶³ *Tamže*, s. 83.

⁶⁴ ŠÁNDOR, Elo. Reflexie na Rázusove časové poznámky VII. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 5, s. 94-95.

⁶⁵ *Tamže*, s. 95.

⁶⁶ DRUG, Štefan. Z korešpondencie Ela Šándora. In *Literárny archív*, roč. 32, 1995, s. 114.

⁶⁷ PROFANTOVÁ, Zuzana. Elo Šándor v súradniciach etnografizmu a región-realizmu. In *Literárny archív*, roč. 32, 1995, s. 96-98; ŠÁNDOR, ref. 64, s. 95-96.

Publikoval niekoľko článkov o národohospodárstve a bankovníctve.⁶⁸ Hospodárska kríza mu teda bola blízkou témou a na *ZM* sa pozeral aj cez tieto súradnice. Iba ho viac utvrdila v potrebe zmeniť niektoré piliere na ktorých fungoval stranický systém a demokracia v ČSR. Hospodársku krízu považoval za jeden z podnetov, ktorí spôsobil „*zvolenské zjednotenie*“. Podľa neho sa mohlo predísť tomuto manifestu, ak by sa slovenskí poslanci v parlamente dokázali zjednotiť pri hájení slovenských požiadaviek. Preto však niektorí poslanci nemali sedieť v parlamente, nakoľko neboli dostatočne odborne spôsobilí, nerozumeli politike a nedokázali nájsť kompromisy s ostatnými. Tento problém dával na ťarchu stranám a systému viazaných kandidátiek, ktorý vraj umožnil presadiť aj takýchto ľudí.⁶⁹

Chtiac-nechtiac sa sám vhaňal do tábora zástancov priamej demokracie,⁷⁰ lebo odmietal, aby kandidátnu listinu do volieb si zostavovali strany: „*v parlamente má byť výkvet národa, činitelia vynikajúci krištálovým charakterom, veľkým talentom a náležitým odborným vzdelaním. Výber týchto ľudí nemá v rukách ľud sám, ale politické strany, poťažne ich sekretariáty. Je teda pravdou [...] že u nás sám ľud nevládne. Keby tu bol umožnený pečlivý výber osôb do Národného shromaždenia, odstránilo by sa mnohé zlo, ktoré čuhá z viazaných kandidátiek a naša demokratická prax ináč by vyzerala.*“⁷¹

Šándor skritizoval aj samotného tvorca *ZM* – Martina Rázusa, keď ho obvinil z údajnej pasivity v Národnom zhromaždení.⁷² Na pôde parlamentu mal podľa Šándora viac diskutovať s ostatnými slovenskými poslancami, lebo „*rečnicke meetingy [vo Zvolene] na Slovenskom ostrove ničoho neznamenajú.*“⁷³ Na druhej strane však odmietol, aby sa donekonečna kritizovali slovenskí poslanci celoštátnych strán, a to len za to, že nevedia do zákonov presadiť špeciálne slovenské záujmy. Pochyboval, že by ich účinnejšie mohli hájiť „*novomanželia*“ *Rázus-Hlinka*.⁷⁴

Rázus nečakal toľko reakcií na *ZM*.⁷⁵ Aj šéfredaktor Šenšel musel priznať, že „*ináče s debatou môžeme byť nanajvýš spokojní. Len treba porovnať podráždený a nenávisťný tón baťka Hodžu a Jula Dérera a absolútne kludný, objektívny spôsob brata Tomku a hneď*

⁶⁸ KOCÁK, Michal. Elo Šándor – život a dielo. In *Literárny archív*, roč. 32. 1995, s. 56-65.

⁶⁹ ŠÁNDOR, ref. 64, s. 96.

⁷⁰ Na túto tému napísal politickú satiru, ktorá sa snažila reflektovať predvolebný boj o miesta na kandidátnych listinách strán. ŠÁNDOR, Elo. *Zákonodarci*. Bratislava : Universum, 1936, 160 s. Šándor v nej úzko lavíroval medzi kritikou týchto kandidátiek a samotnými piliermi demokracie, a myšlienky československej jednoty. DRUG, ref. 66, s. 105-120.

⁷¹ ŠÁNDOR, ref. 64, s. 96.

⁷² *Tamže*, s. 96-97.

⁷³ *Tamže*, s. 97.

⁷⁴ *Tamže*, s. 98.

⁷⁵ Uvedomoval si, že Cirkevné listy sú v prvom rade cirkevným periodikom. Zdôraznil, že jeho úmyslom nebolo rozvíriť politickú hladinu na Slovensku. SOKOLOVÁ, ref. 17, s. 84.

vidieť, kde je pravda.“ Rázus skutočne dal na Šenselove tvrdenia a rozhodol sa, že zareaguje najmä na najvypuklejšie prehlásenia prispievateľov.⁷⁶

Pod drobnohľad si napríklad zobral tzv. „hrobárstvo evanjelickej cirkvi.“ Rázus začal obširne vysvetľovať všetku svoju prácu, podporu, oddanie sa evanjelickej cirkvi či už za 1. sv. vojny, alebo počas prevratu a tak isto aj po vzniku republiky. Chcel tým jasne povedať, že je nespravodlivé, aby ho niekto označil za hrobára evanjelikov, keď už toľko pre nich spravil.⁷⁷ Rázus sa sám prirovnal k Martinovi Lutherovi, na ktorom vyzdvihol jeho odhodlanie po razantnosti, akcieschopnosť a vieru v zmenu.⁷⁸ Chcel, aby celá slovenská evanjelická inteligencia premýšľala v podobnom tóne ako kedysi Luther. Národnú borbu nenachádzal Rázus medzi evanjelikmi. Bol znechutený, že evanjelická inteligencia už ako keby nepociťovala zodpovednosť pred slovenským národom, ako keby už to nemala byť ona, ktorá má bojovať za práva Slovákov. Na tomto je jasne vidieť Rázusovo recidívne premýšľanie o obrannej úlohe cirkvi pred nepriateľom.

Šándor sa vo svojom článku zaoberal aj hájením slovenských záujmov v centralistických stranách. To však nemohol vôbec spoluarchitekt ZM akceptovať. Videl v nich zákulisné aktivity Milana Hodžu. Rázus bol presvedčený, že za skostnatenie evanjelickej cirkvi môžu centralisti, lebo tí prichystali poštátne evanjelických škôl. Za príklad dával katolíkov, ktorí mali podľa neho v sebe ideovosť, za ktorú by *„dokázali aj trpieť a aj obeť prinášať“*.⁷⁹ Iné východisko jednoducho v záujme svojich predstáv o presadzovaní slovenského nacionalizmu nevidel. Opisoval svoje snahy *„doplniť stavovský program agrárnej frakcie slovenským nacionalizmom a to nie fiktívnym československým, ale zdravým, prirodzeným“*.⁸⁰ Rázusove snahy o spoluprácu národnárov a agrárnikov však narážali na tento problém, pričom rokovania údajne už boli v pokročilom štádiu.⁸¹

Podobne ako Tiso vyjadril bližšie sympatie k slovenským evanjelikom než k českým katolíkom a v týchto intenciách uviedol, že *„slovenská vec má proti sebe samých čelných protestantov. Podobne mám ich aj ja – protestant!“* Rázus bol veľmi potešený z Tomkových slov o hlbšom a to antimaterialistickom a protisocialistickom význame ZM, ktorý by mal byť akousi hradbou *„proti vzrastajúcej nevere a bolševizmu.“*⁸² Podľa Rázusa bol manifest proti

⁷⁶ Ref. 12.

⁷⁷ RÁZUS, Martin. Doslov k reflexiám na moje časové poznámky. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 6, s. 110.

⁷⁸ *Tamže*, s. 111.

⁷⁹ *Tamže*, s. 113.

⁸⁰ *Tamže*, s. 114.

⁸¹ HANULA, Matej. Martin Rázus a evanjelickí kňazi v agrárnej strane. In JURÁŠ, Ján – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.). *Sláva šlachetným II. Evanjelická cirkev a. v. a politika v 20. storočí*. Liptovský Mikuláš : Spolok Martina Rázusa, 2012, s. 63.

⁸² RÁZUS, Martin. Doslov k reflexiám na moje časové poznámky. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 7, s. 133.

nebezpečnému internacionalizmu, lebo „*nacionalizmus je ochrancom cirkvi proti rozkladným živlom, i proti komunizmu.*“⁸³

Šenšel nedal priestor všetkým evanjelikom, ktorí mu poslali príspevky. Niektorí však z rôznych dôvodov ani nemali záujem vyjadriť verejne svoj názor na toto spojenectvo. Viacerí sa nechceli zdiskreditovať, čakali ako sa vyvinie situácia. Časť evanjelického duchovenstva však zanechala názory na paktovanie s Hlinkom v súkromnej korešpondencii. Evanjelický kňaz Ján Martiš⁸⁴ z Nového Mesta nad Váhom hodnotil Hlinkove politické kroky opatrne. V novembri 1932, keď bol ZM čerstvou proklamáciou v slovenskej politike, uviedol Martiš prof. Klačkovi: „*čítali ste, ako sa Vás Hlinka zastal v parlamente? Odvetil na krátko [Klačka]: Iba mi škodil, lebo koho sa Hlinka zastane, tomu iba škodí*“ [...] *Vrta mi to v hlave.*“⁸⁵

Ako bývalo zvykom, bývalý evanjelický kňaz, dekan ev. bohosloveckej fakulty a sympatizant SNS Michal Bodický sa v liste Rázusovi vyjadril stručne a pritom nejasne k novému politickému uberaniu: „*o našich veciach politicko-národných nechcem písať, ale sú neutešené. Tebe nech Pán pomáha bojovať i ďalej boj.*“⁸⁶ Neuviedol Rázusovi žiadne námietky na jeho spoločný postup s Hlinkom. Je pravdepodobné, že k nemu ani výhrady nemal, nakoľko Bodický patril k tým intelektuálom, ktorí sa dlhodobo zasadzovali za zjednotenie slovenskej politiky.⁸⁷

Presvedčivú náklonnosť k spojenectvu s Hlinkom uviedol evanjelický farár Július Matulčík z Bátoviec. Na stavbu veže evanjelického kostola v Bátovciach bola vypísaná súťaž v časopise Slovák. Šenšel to odmietal a navyše chcel, aby vežu postavili výlučne evanjelici. Matulčík sa ako kňaz z tejto obce patrične ozval a takéto Šenšelovo zaujaté stanovisko odmietol. „*Dnešní podnikatelia sú dvojakého viero-vyznania a cirkev ti zadá prácu komu chce. [...] Máme príklad v histórii, keď Moyzes spolu s Kuzmánym ruka v ruke pracovali na zveľadovaní slovenského národa a máme aj dnes živý príklad, keď ev. farár – poslanec pracuje ruka v ruke s katol. hlinkovou ľud. stranou. Ani jednomu, ani druhému sa pri tom neublíži. Je pravda že Slovák slúži katolíckym cieľom, ale slúži aj národným cieľom.*“⁸⁸

Za povšimnutie stojí Šenšelovo stanovisko v zmysle, že bol naklonený Rázusovmu zjednotiteľskému projektu, ale Matulčíkov list potvrdil jeho veľmi ostrážitý postoj

⁸³ RÁZUS, Martin. Doslov k reflexiám na moje časové poznámky. In *Cirkevné listy*, roč. 47, 1933, č. 8, s. 153.

⁸⁴ V roku 1935 už však figuruje ako výkonný redaktor časopisu Stráž na Sione, ktorý zastával odmietavé postoje k spojenectvu Rázusa s Hlinkom.

⁸⁵ List Jána Martiša E. Šenšelovi z 9. novembra 1932. *ALU SNK*, f. LŠ, prír. č. 3140/94, 2. škat., 32/49.

⁸⁶ List Michala Bodického Martinovi Rázusovi z 10. apríla 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 B 29.

⁸⁷ Bodický sa vyjadroval k politickým záležitostiam najmä v 20. rokoch na stránkach Národných novín.

⁸⁸ List Júliusa Matulčíka E. Šenšelovi z 13. júna 1933. *ALU SNK*, f. LŠ, prír. č. 3140/94, 2. škat., 33/16.

ku katolíkom. Príliš neveril katolíkom združených okolo HSES a to ani v uvedenej praktickej rovine. Koniec koncov, aj sám Šenšel uviedol v spomínanom liste Rázusovi svoje opatrné stanovisko k *ZM*.

Polemiky o *ZM* sa však dostali aj do dennej tlače. Slovenský denník dal priester evanjelickému farárovi zo Skalice Jánovi Ďurovičovi. Na jeho percepciu *ZM* vplývalo niekoľko dôležitých faktorov, ktoré sa u neho profilovali už na začiatku jeho verejného pôsobenia. Jedným z podstatných činiteľov určujúcich vnímanie vzájomných katolícko-evanjelických vzťahov bol práve jeho názor na katolíctvo. V roku 1921 ich označil za „brzdu svetového vývoja“ a „Rím za tmu“. Neprisudzoval im žiadne zásluhy na národnom poli.⁸⁹ Aj keď sa jeho kritika časom zmiernila, nikdy úplne nevymizla. A nevymizla ani pri hodnotení *ZM*.⁹⁰ V súvislosti so začatím reflexií na Rázusove *Časové poznámky* uviedol k *ZM*: „snaha to pekná, ale len za určitých predpokladov. Kým Kristov duch nenaplní srdce, kým kresťanský základ nebude pre nás silnejší, ako iné, za ten čas jednotná fronta nebude mať slniečka“.⁹¹ Podobne ako Július Dérer, aj Ďurovič si kládol akési zásadné zmeny v katolíctve, bez ktorých bližšia spolupráca katolíkov a evanjelikov na politickom poli neprichádza do úvahy. „Nepríde veru nikdy táto jednota ducha, keď sa bude medzi kresťanskými cirkvami to dať, čo sa u nás vinou hlinkovcov deje, lebo sa začína, ako všetky známky nasvedčujú, tuhý pohon na evanjelikov.“⁹²

Ďurovič sa po vzniku ČSR zaoberal postavením evanjelickej cirkvi v spoločnosti. Na cirkevnom poli patril k popredným zástancam bližšej spolupráce českých a slovenských evanjelikov, ktorá podľa neho mala vyústiť do únie protestantských cirkví v ČSR. Svoje cirkevné idey preklenul do politických a uviedol, že „za svoje práva, za svoju slovenskú potrebu v každom ohľade sa postavíme, ako dosiaľ. [...] Po boku Čechov, ktorí ako silnejší iste sami dopomôžu nám k našim právam.“⁹³ Problematika jednotného nadkonfesionálneho postupu ho musela dosť zaujímať: „ako by bolo možné sjednotiť všetky kresťanské konfesie, pravoslávnych, katolíkov, evanjelikov. Lebo najväčšou prekážkou šírenia kresťanstva je nesporné roztrieštenosť a hádky.“⁹⁴ Vo svojich myšlienkach nemal však presne vymedzenú mieru akceptovania jednotného politického katolícko-evanjelického postupu. K tomu sa navyše pri Ďurovičových úvahách náročne odlišuje cirkevná spolupráca s politickou. Nedá sa však pochybovať, že kooperáciu na podklade *ZM* odmietal. Dôvodov bolo viacero.

⁸⁹ BOBÁK, Ján. Cirkevný historik ThDr. PhDr. Ján P. Ďurovič. In. *Historický zborník*, roč. 14, 2004, č.2, s. 211.

⁹⁰ HANULA, ref. 81, s. 63.

⁹¹ ĎUROVIČ, Ján. Katolícko – evanjelická fronta. In *Slovenský denník*, roč. 15, 1932, č. 289, s. 1.

⁹² ĎUROVIČ, Ján. Nespravodlivý konfesionalizmus. In *Slovenský denník*, roč. 16, 1933, č. 5, s. 1.

⁹³ ĎUROVIČ, ref. 91, s. 1.

⁹⁴ ĎUROVIČ, ref. 92, s. 1.

Z praktického hľadiska kvôli protievanjelickým výpadom v ľudáckej tlači,⁹⁵ ale aj kvôli ideovej orientácii na československú národnú jednotu.⁹⁶ K tomu treba uviesť aj jeho angažovanie v agrárnej strane a teda odmietanie politiky SNS.⁹⁷ Názorovo bol síce najbližšie k Júliusovi Dérerovi, v zmysle že musí prísť k istej liberalizácii katolíctva, ale inak nemal vôbec jasnú predstavu ako by následná spolupráca fungovala. Do týchto úvah zachádzal veľmi okrajovo, svoj život upriamil najmä na spoluprácu všetkých protestantov v Československu.

Národniarov zaujímali názory aj ďalších evanjelických duchovných. V tejto súvislosti poslal list Šenšelovi evanjelický kňaz a profesor náboženstva z Modry Jozef Roháček,⁹⁸ v ktorom sa obširne zaoberal slovenskou politikou a hľadal svoje miesto v nej. V agrárnej strane nevidel možnosti svojho pôsobenia, lebo v tejto strane „nemajú porozumenia pre potreby a bolesti Slovákov.“ Svoje stanovisko nielen k ZM, ale aj k celkovej spolupráci s ľudákmi vyjadril v tom zmysle, že táto strana síce „háji slovenské záujmy, ale predovšetkým háji katolícke záujmy a keby prišla k moci beda by bolo aj Vám aj mne aj Martinovi Rázusovi. Rím zostane Rímom, dokiaľ ho je čo len kúsok.“ Roháček sa obával najhoršieho a síce, že ak by sa katolíci dostali k moci, tak by evanjelikov perzekvovali. Bol presvedčený, že sa na nich nedá spoľahnúť. U Roháčka akcentovala najmä obava z priorizovania katolíckych záujmov pred celonárodnými. Mal vážne obavy podobne ako J. M. Hodža, či Július Dérer, len s tým rozdielom, že nepatril k sympatizantom agrárnikov.

SNS mu síce bola ideovo najbližšou, ale nechcel s ňou bližšie spolupracovať, nakoľko mu prekážali niektoré charaktery ľudí v tejto strane. Roháček sa aj obával samotnej autonómie. Kto a ako by ju vôbec riadil? Ako by vlastne vyzerala a kto by ju viedol?⁹⁹ ZM síce proklamoval spoluprácu na báze autonómie, ale do konkrétností ohľadom verejnej správy nezachádzal. Napriek výhradám nechcel Roháček do politiky aktívne vstupovať, ale z Rázusových zjednotiteľských snáh mal vážne obavy.

⁹⁵ Išlo najmä o Tatranský Slováka, ktorý obviňoval evanjelikov z údajných sympatií voči bolševizmu. Pre Jána Ďuroviča to bol len ďalší dôvod prečo odmietat spoluprácu s HSEŠ. ĎUROVIČ, ref. 91, s. 1.

⁹⁶ Dogmaticky odmietal preloženie Biblie z biblickej češtiny do slovenčiny a obhajoval nové pravidlá slovenského pravopisu z dielne Václava Vážneho. BOBÁK, ref. 89, s. 212.

⁹⁷ V liste Šenšelovi uviedol aj vzájomný komplikovaný vzťah: „viem, že zastupujem inú stranu, než za ktorú Ty pracuješ, ale nás oboch má dovedna spájať nad svetské fronty evanjelium a cirkev. I to viem, že sme sa rozišli osobne, ale však práca za ideály nesmie sa týkať osôb, ja som ťa uraziť nechcel.“ Problém medzi Ďurovičom a Šenšlom však tkvel práve v ideáloch, v ktorých sa na vážne cirkevné a politické záležitosti rozchádzali. List Jána Ďuroviča L. Šenšelovi z 5. januára 1935. ALU SNK, f. LŠ, príř. č. 3140/94, 1. škat., 46/35.

⁹⁸ Viacerí duchovní posudzovali spoluprácu Rázusa s Hlinkom cez prizmu konfesionalnej roviny. Pri Roháčkovej percepcii náboženského segmentu Zvolenského manifestu však chýba takýto pohľad a to aj napriek tomu, že v tom čase urobil filozofický rozbor evolúcie, modernizmu, významu náboženstva v spoločnosti. K tomu bližšie pozri ROHÁČEK, Jozef. *Evolucionalizmus vo svetle pravdy alebo čo má každý vzdelaný človek vedieť o evolucionalizme*. Svetlo : Bratislava, 1936, 100 s.

⁹⁹ List Jozefa Roháčka L. Šenšelovi z 31. októbra 1933. ALU SNK, f. LŠ, príř. č. 3140/94, 2. škat., 46/35.

Evanjelický kňaz Milan Hlaváč z Bardejova, už videl paktovanie s Hlinkom perspektívnejšie. Dá sa to jednoznačne odvodiť jeho politickým angažovaním v SNS. Písal politické články do Národných novín a Martina Rázusa si ako predsedu strany vážil. Šenšelovi podal v liste zaujímavé svedectvo o atmosfére v Bardejove počas spoločných ľudácko-národnárskych verejných zhromaždení. Počas rečenia Tisa a Friča sa vraj z obecnstva ozývali hlasy, ktoré volali po Rázusovi. Hlaváč apeloval na Rázusa, aby v tejto veci nakontaktoval ľudákov „*lebo myslím, že máte istú dohodu. Tu je pôda pre našu vec slabo pripravená, lebo dosiaľ bolo kat. obyvateľstvo štvané proti luteránom a tak aj proti národniarom. [...] Po Tisovej reči menovite mení sa nálada. Možno, že to bude mať prajné následky. Ale len možno.*“¹⁰⁰ Hlaváč týmto apelom pootvoril dvere do zákulisia komplikovanej spolupráce Hlinku s Rázusom. Slabo prezentovaný jednotný postup SNS a HSLS však nebol len v Bardejove, ale na celom území Slovenska. V praktickej rovine chýbala užšia a aktívnejšia kooperácia. V roku 1934 toto spojenectvo ešte nebolo pevné, národnári udržiavali kontakty nielen s ľudákmi, ale ohľadom politických záležitostí sa stýkali aj s agrárnikmi.¹⁰¹

Evanjelickí protagonisti *ZM* a účastníci Trenčianskeho pracovného zjazdu museli zniesť aj inú rovinu kritiky. Národní socialisti prišli s konšpiratívnou teóriou, že celá manifestácia zapadá do vojenských plánov nemeckého generálneho štábu.¹⁰² V januári boli rozposlané publikácie významným politicko-spoločenským činiteľom na Slovensku, ktoré upozorňovali na rozmáhajúci sa iredentizmus a zahraničné nepriateľské živly. Niet pochýb, že upozornenia boli mierené najmä na autonomistov a to v tom zmysle, „*aby vo svojej práci, kritikách a verejných prejavoch mali stále na mysli, že Maďarsko s napnutím všetkých svojich síl usiluje o takú územnú revíziu, ktorá by bola obnoveným hrobom Slovákov. Maďarská propaganda výdatne využíva všetky niekedy ľahkomyselné prejavy alebo skutky, ktoré by mohli oslabiť štátnu jednotu československú.*“¹⁰³ Dostal ju aj redaktor Cirkevných listov a senior Ľudovít Šenšel. Po *ZM* niektoré časopisy prinášali správy, ktoré upozorňovali na jeho odraz v zahraničí. Obávali sa zjednotenia menšinových strán na Slovensku a prípadnej spolupráce so slovenskými autonomistickými stranami. Upozorňovali, že by to vzbudilo v zahraničí nežiaduce reakcie.¹⁰⁴ Poslanci menšinových strán využívali aj fórum v parlamente

¹⁰⁰ List Milana Hlaváča Martinovi Rázusovi z 27. júna 1934. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 C 65.

¹⁰¹ ROGULOVÁ, ref. 7, s. 75-76.

¹⁰² LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny IV*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, s. 194.

¹⁰³ List Houdeka a Granatiera Ľ. Šenšelovi z januára 1933. *ALU SNK*, f. LŠ, príř. č. 3140/94, 3. škatuľa, 33/45.

¹⁰⁴ Kresťanskí socialisti vytrvale vytýkajú ľudákovi a národniarovi zradu. In *České slovo*, roč. 14, 1932, č. 253, s. 12; O politický a hospodársky mier s Maďarskom. In *České slovo*, roč. 14, 1932, č. 260, s. 12.

na vyjadrenie údajného presvedčenia, že slovenskí autonomisti sa cítia byť v republike rovnako ukrátení ako nemecká a maďarská menšina.¹⁰⁵

Šenšel prehlásil, že po reflexiách na Rázusove *Časové poznámky* už nebude vnášať na stránky Cirkevných listov politiku. Realita bola iná a v priebehu roka 1934 dal dokonca možnosť vyjadriť sa laikom a navyše tajomníkom agrárnej i národnej strany na tému spojenectva „Hlinka-Rázus“.¹⁰⁶ Z pohľadu evanjelického duchovenstva je zaujímavá polemika z prelomu rokov 1934-35 medzi Martinom Rázusom a mladým evanjelickým kňazom Vladimírom Rolkom z Liptovského Petra.

Rolko sa rozhodol reagovať na Rázusov článok o význame slovenského evanjelictva v spoločnosti.¹⁰⁷ Pri analýze Rázusových slov sa nevyhol ani vážnym politickým témam, ku ktorým nepochybne patrilo aj spojenectvo Hlinku s Rázusom. Postupne sa dopracoval k vážnemu presvedčeniu, že ľudová strana iba využíva národnárov pre vlastné, katolícke záujmy. Veril, že od Vatikánskeho koncilu „*sleduje svoju politiku a buduje svoju kultúru. To znamená toľko, že politickou mocou, ku ktorej sa dostáva titulom nacionálnej, sociálnej alebo stavovskej nutnosti upevňuje svoj vplyv politický.*“ Rolko vychádzal z prizmy, ktorá uprednostňovala v politike katolícke záujmy pred národnými. Na takomto základe bol presvedčený, že „*pre túto príčinu nikdy spolupráca s priateľom odlišného stanoviska nebude úprimnou. Vyčkáva na príležitosť, aby dané slovo zrušil, akonáhle to vyžadujú jeho záujmy.*“ V súradniciach obrany pred komunizmom (resp. marxizmom) predpokladal, že v priebehu roka 1935 príde ku kreovaniu celoštátneho Katolíckeho bloku, ktorý urobí definitívny koniec s paktovaním so slovenskými evanjelikmi okolo Martina Rázusa. Upozorňoval tu na údajný tlak samotného Vatikánu, ktorý mal vraj evidentný záujem po vytvorení spoločného frontu chrániaceho tradičné katolícke hodnoty voči cudzím vplyvom.¹⁰⁸

Rolko na záver načrtol alternatívnu spoluprácu, ktorá bola zameraná na povznesenie českej inteligencie do vôd nacionalizmu.¹⁰⁹ Bol presvedčený, že ak by Česi lepšie chápali i vlastné postavenie v štáte, nepriečilo by sa im naplniť aj štátoprávne a verejno-správne požiadavky slovenských autonomistov. Takúto predstavu napokon Rázus ani Rolkovi nevytkol. Rovnako kritizoval Čechov za slabé prejavy ich nacionálneho cítenia.

Inak však videl váhu Vatikánu na politické rozhodnutia HSLS. Rázus bol presvedčený, že Rím ani nemá záujem sa prieciť slovenským národným záujmom.

¹⁰⁵ Slovenští Němci a Maďari do jedné fronty. In *České slovo*, roč. 14, 1932, č. 258, s. 10.

¹⁰⁶ HANULA, ref. 81, s. 63-64.

¹⁰⁷ RÁZUS, Martin. Cesty slovenského evanjelictva. In *Cirkevné listy*, roč. 48, 1934, č. 24, s. 552-555.

¹⁰⁸ ROLKO, Vladimír. Omyl! In *Cirkevné listy*, roč. 49, 1935, č. 2, s. 30.

¹⁰⁹ *Tamže*, s. 31.

Autonomistické cítenie u Hlinku považoval Rázus za prioritné, najdôležitejšie, ktoré uprednostňuje pred čisto katolíckymi záujmami. Dokazoval to aj tým, že na politickej úrovni sa Hlinka nedokázal dohodnúť so Šrámkom v štátoprávných záležitostiach.¹¹⁰

Rázus sa však nemohol vyhnúť paľbe, ktorá smerovala nielen od Rolka, ale aj od viacerých evanjelických kňazov, ktorí upozorňovali na plané Hlinkove slová o úprimnej nadkonfesionalnej spolupráci. „*V takejto borbe nerobia sa pakty na stáletia, ale pre najbližšiu bitku. A už len prirodzené, že sa i nechcúc dostanem do fronty vedľa toho, kto chce to, čo ja a nie naopak. To je tedy nie otázka dôvery, či nedôvery, ale praktickej potreby. A i keby bolo prípustné, že by ma môj spoločník niekde mohol sklamať, skorej si stanem k nemu, než k tým, ktorí ma v národných veciach už sklamali*“,¹¹¹ čím myslel slovenských agrárnikov okolo ktorých bolo združených aj veľa evanjelických kňazov. Z uvedených slov je jasné, že Rázus ani sám nepredpokladal dlhé účinkovanie užšej spolupráce. Bral to skôr ako vynútený kompromis, keďže spolupráca s inými stranami nebola kvôli základným ideám možná.

Predvolebný boj o agrárnických evanjelikov

K volebnej dohode medzi SNS a HSLŠ napokon prišlo v apríli 1935 a to na základe pilierov ZM¹¹² a akceptovania zo strany evanjelickej cirkvi.¹¹³ Rázus sa pokúšal pred voľbami prilákať voličov do Autonomistického bloku (ďalej AB) rôznymi spôsobmi.¹¹⁴ Verejnosť presviedčal, že „*v radoch našich evanjelických kňazov, vidíme, že duševní a charakterní velikáni ostali, osoby drobnejšieho a špekulačného názoru nám odplávali. Odplávali nám do radov agrárnických, a to údajne v záujme verejnom.*“¹¹⁵ V tejto súvislosti spomenul Bodického, Šenšela, Škrovinu. V skutočnosti však mnoho významných cirkevných elít (Miloš Hodža, Július Dérer, Fedor Ruppeldt) nemienilo zmeniť svoj vzťah k agrárnej strane. Národníari tak začali v predvolebnom boji využívať personálnu otázku. Kritizovali agrárnikov, že dávajú menšie možnosti uplatnenia sa evanjelických kňazov v politike.¹¹⁶

¹¹⁰ RÁZUS, Martin. Omyl? In *Cirkevné listy*, roč. 49, 1935, č. 3, s. 54.

¹¹¹ *Tamže*, s. 53.

¹¹² ROGUEOVÁ, ref. 6, s. 77.

¹¹³ SOKOLOVÁ, ref. 17, s. 47.

¹¹⁴ V súvislosti so zjednotiteľskými snahami dával spomenul pripojenie poľských evanjelikov a katolíkov k autonomistickému bloku. RÁZUS, Martin. Poľské evanjelictvo s nami. In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 15, s. 1.

¹¹⁵ Evanjelickí kňazi a agrárici. In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 18, s. 2.

¹¹⁶ Autor článku napríklad kritizoval agrárnikov z faktu, že do nastávajúcich volieb do krajského zastupiteľstva nedali na kandidátku žiadneho evanjelického kňaza. V predošlých voľbách totiž úspešne kandidovali Július Dérer a Karol Sutoris. Na kandidátku do Senátu nepovažoval Zemana za spoľahlivého, ktorý by mal hájiť záujmy evanjelikov. Kritizoval agrárnikov, že do poslaneckej snemovne nedala agrárna strana Ondreja Devečku, ktorý sa im údajne znepriatelil z paktovania s ľudákmi. Ako bezvýznamné označil Ruppeltovo kandidovanie až na štvrtom mieste mikulášskom kraji. *Tamže*.

Pritom však národnári si uvedomovali, že pri zostavovaní volebných kandidátiek sa preceňovali. Šeňšel sa ku svojej kandidatúre do senátu staval kriticky¹¹⁷ a uprednostňoval „na prvé miesto kandidátky do senátu určite iného, zaslúžitejšieho. Nech je to ten, ktorému z designovaných nedostane sa miesta v snemovni alebo brat senior Otto Škrovina.“¹¹⁸

Rázus vyostřil predvolebný boj zverejnením *Otvoreného listu evanjelickým kňazom*.¹¹⁹ Bol nielen razantnou apeláciou, ale aj zhlukom vyhrážok smerujúcich kňazom sympatizujúcich s agrárnikmi. Paradoxne, už v úvode Rázus žiadal o pomoc kňazstvo, lebo „svetskí činitelia nevedia uhájiť práva národa na chlieb a kultúru a na národný život vôbec, vtedy je vždy rad na kňazstve vykonať poctive túto povinnosť. Upozorňoval, že „slovenský problém, ktorého čiastkou je i existenčný a cirkevný problém slovenského evanjelictva, nie je vyriešený.“ Rázus patril k tým osobnostiam verejného života, ktoré v sebe stále udržiavali myšlienku akejsi špeciálnej úlohy kňazov a cirkvi v krízových obdobiach.

Obavy viacerých evanjelikov z ich postavenia v AB považoval za „nemiestne a bezpredmetné. Nato pozitívne uviedol: „pozrite, aké ticho nastalo v konfesionalnej nevraživosti, odkedy som si podal ruku vo Zvolene s Andrejom Hlinkom! [...] Nijaké pomerné zastúpenie, nijaký útlak, ale bratské spolunažívanie bude výsledkom ľudácko-národnárskeho politického úsilia.“ Dlhodobu obviňovaný Rázus kvôli svojmu politickému uberaniu sa snažil odrážať útoky rôznymi spôsobmi. Agrárnu stranu napríklad skritizoval zato, že „tvorí súručenstvo nie Slovákov ale aj Maďarov, Nemcov, Židov atď. – Slovenskému - teda vlastne čsl. agrárnikovi je bližší agrárnik Maďar, Nemec, Žid atď než Slovák – nacionalista.“

Do predvolebného boja využíval vlastné spomienky na Samuela Zocha, ktorý podľa neho „bol v politike využívaní. Ale národu a cirkvi svojej nemohol vydobýť to, čo chcel.“ Veľmi vážne bolo Rázusovo prehlásenie, že „ide teda o to, aby slovenské evanjelictvo, evanjelické kňazstvo i ostatní hodnostári cirkvi pochopili, že ísť proti nám znamená ísť proti svojim, ísť proti slovenskému národu a v posledných dôsledkoch ísť vlastne i proti samým sebe!“¹²⁰

Otvorený list, najmä spomínanie na Zocha a uvedené apelovanie na evanjelických kňazov iba prišlo vhod agrárnikom ešte viac skritizovať AB. Evanjelickí farári Miloš Hodža a Július Dérer razantne odmietli, že si Rázus urobil z neho „agitačnú zbraň k svojim

¹¹⁷ Sostavenie poradia kandidátov našej strany do senátu prekvapilo najväčšmi mňa. Podobných ambícií som nikdy nemal a najradšej by som zostal i naďalej jednoduchým, ale verným spoľahlivým členom Národnej strany.“ List Ľudovíta Šeňšela Martinovi Rázusovi z 15. apríla 1935. ALU SNK, f. MR, sig. 45 F 16.

¹¹⁸ Tamže.

¹¹⁹ HANULA, ref. 81, s. 65.

¹²⁰ RÁZUS, Martin. Otvorený list na evanjelické kňazstvo slovenské. In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 24, s. 1.

*politickým cieľom.*¹²¹ Nakoľko Július Dérer bol tajomníkom Zocha ako biskupa, veľmi dobre sa s ním poznal, považoval za prirodzené obhajovať jeho meno. Redakcia zverejnila aj prehlásenie oboch kňazov, ktorým chceli vyvrátiť Rázusove tvrdenia o Zochovom sklamaní z agrárnej strany. Uviedli opačné stanovisko v zmysle, že Zoch sa neúspešne snažil presvedčať Rázusa o užšej spolupráci s agrárnou stranou. Obaja kňazi odkázali evanjelickým duchovným, aby ostali stále verní agrárnej strane a nenechali sa ovplyvniť klamlivými Rázusovými prehláseniami.¹²² Z laikov sa v podobnom zmysle o Zochovi vyjadril aj seniorátny dozorca Ivan Čičmanec z Lučenca.¹²³

Redakcia Národných novín na J. Déreera a M. Hodžu zareagovala v zmysle, že *„keby títo páni zašli do niektorej agrárnej obce a naslúchali výkrikom ich stúpcov na reč niektorého národnára, mali by smutný doklad na to, čo spravil agrarizmus medzi ľuďom z národného idealizmu a znárodnej myšlienky slovenskej! Hmotárstvom a materializmom ju doslovne zdeptal.*“¹²⁴

Záporné stanovisko už nemienil zakrývať evanjelický kňaz Fedor Ruppeldt zo Žiliny. *AB* sa mu priecil viac než Júliusovi Dérerovi a Milošovi Hodžovi, nakoľko mal diametrálne iný pohľad na štruktúru slovenskej politiky. Ruppeldt adresoval Rázusovi rozsiahlu, avšak jasnú a vecnú kritiku na aktuálne politicko-spoločenské problémy. Údajne mali počas jazdy vo vlaku dlhú debatu o slovenskej politike. Rázus mu v tejto súvislosti povedal niekoľko ostrých slov k evanjelikom: *„všetci tí evanjelický mužovia, kňazi aj iní, ktorí v prevrate šli do štátnej služby, boli karieristi, šli len za pozíciou, hmotnými výhodami.*“ Ruppeldta o to viac sklámali uvedené slová, keď v Rázusovom *Otvorenom liste pre evanjelické kňazstvo* nachádzal prakticky rovnaké tvrdenia.

Rázus podľa takejto predstavy považoval tých, čo nevstúpili alebo odmietli vstúpiť do štátnych služieb za idealistov. Ruppeldt však veril, že najmä práca v celoštátnych československých stranách je najlepší spôsob ako zlepšovať postavenie Slovenska.¹²⁵ Rázus však vychádzal z iných základov a tie odmietali riešiť slovenské problémy cez celoštátne strany. Ako slovenský nacionalista bol obhajcom autonómie Slovenska, ale hlavne nositeľom

¹²¹ Podľa oboch kňazov to však mal byť práve Samuel Zoch, ktorý kritizoval Martina Rázusa a jeho názory. Na Zochovi oceňovali sebakritickosť, čo však Rázus údajne nedokáže. Preto si podľa nich za žiadnu cenu nechcel priznať ani malé len pochybenie ohľadom paktovania s katolíkom Andrejom Hlinkom. Rázusa obvinili z neodpustiteľného zhršenia, že využíva Zochove slová vytrhnuté z kontextu pre svoje politické obhajovanie. HODŽA, Miloš – DÉRER, Július. Odpoveď na „Otvorený list“ Martina Rázusa adresovaný evanjelickému slovenskému kňazstvu. In *Slovenský denník*, roč. 18, 1935, č. 113, s. 1.

¹²² *Tamže*; taktiež HANULA, ref. 81, s. 66.

¹²³ ČIČMANEC, Ivan. „S Hlinkom sa spojiť nemôžeme.“ In *Slovenský denník*, roč. 18, 1935, č. 117, s. 1.

¹²⁴ Poznámky na odpoveď v Slovenskom denníku. In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 28, s. 2.

¹²⁵ RUPPELDT, Fedor. M. Rázusovi na jeho „Otvorený list k evanjelickému kňazstvu.“ In *Slovenský denník*, roč. 18, 1935, č. 117, s. 3.

myšlienky jednej celonárodnej strany zastrešujúcej celé slovenské spektrum politických smerov.

Odlišné ponímanie tejto problematiky Ruppeltdt jasne vyjadril Rázusovi v parlamentnej čítárni: *„Ako v celej Európe, tak i u nás, i v českých zemiach, i na Slovensku, fabrické robotníctvo sa už dávno pred prvou svetovou vojnou osobitne sskupovalo vo svojich socialistických stranách. [...] Či organizácie a politické strany, viac-menej pevne zriadené a vedené, mocne financované, ktoré majú veľkokapitalisti a úradníctvo, neboli a nie sú tu? Či je to nie proste svetový, alebo aspoň európsky a či kontinentálny zjav?“*¹²⁶ Ruppeltdt bol ako jeden z mála evanjelických elít, ktoré pružne zareagovali na niektoré zjednotiteľské snahy v slovenskej politike. Zásadne odmietal názor Rázusa, ale aj mnoho iných politikov, že stavovské triedenie politiky je na škodu celého Slovenska. Skôr bol presvedčený, že *„keby takzvaná „celonárodná“ strana bola, a skutočne by zahrňovala všetkých, nebolo by to akési „glajchšaltovanie“ a či by potom v samej tej strane nemuseli zase len byť frakcie a trenice podľa kruhov práce, zamestnania a snád' i osobných záujmov tried a ľudí?“*¹²⁷ Podaktorí slovenskí politici tej doby akosi pozabúdali na fakt, že myšlienka jednej strany pre celý národ by mohla mať autokratickú tendenciu. Ruppeltdt to jasne vyjadril, keď uviedol, že *„boli by sme tam, kde prv, lenže bez politickej slobody a demokracie. A či vynútiť diktátorstvo a zrušiť demokraciu a parlamentný systém reprezentácie?“*¹²⁸ Korene Ruppeltdtovej modernej percepcie demokracie, parlamentarizmu, stranického pluralizmu treba hľadať v jeho pobyte vo Veľkej Británii.¹²⁹ Treba však zdôrazniť že Ruppeltdt odmietaním celoslovenskej strany nebol proti spolupráci slovenských politikov. V decembri 1933 Rázusovi v liste napísal, *„že je potrebné tam [v poslaneckej snemovni] dačo robiť a spoločne robiť všetci. Slováci, to je jasné. Tu musia prestať stranické ohľady. Tým väčšmi mi je ľúto, že ľudáci tomu nechcú rozumieť.“*¹³⁰ 13. septembra 1933 sa totiž konali v Prahe rokovania slovenských politikov z parlamentných politických strán o slovenskej otázke. Ruppeltdtovi by tak stačili vzájomné

¹²⁶ RUPPELDT, ref. 125, s. 3. Pozri aj HANULA, ref. 81, s. 66.

¹²⁷ RUPPELDT, ref. 125, s. 3.

¹²⁸ *Tamže.*

¹²⁹ Ruppeltdt kladne reagoval na Seton-Watsonovu ponuku študovať v Edinburgu v Škótsku. Na rozdiel od ostatných študentov (M. Rázus, L. Šensel, V. Roy) si však počas štúdia v rokoch 1910-11 vybudoval priateľské styky a kontakty s britskou evanjelickou inteligenciou. BLAHO, Miloslav. Fedor Ruppeltdt a Seton-Watson. In KOVAČKA, Miloš (ed.). *Fedor Ruppeltdt. Život a dielo.* Žilina – Martin : Cirkevný zbor ECAV a SNK, 2011, s. 161 – 162. Taktiež MARZIK, T. D. Nádherné Škótsko-slovenské priateľstvo: R. W. Seton-Watson a Fedor Ruppeltdt. In KOVAČKA, Miloš (ed.). *Fedor Ruppeltdt. Život a dielo.* Cirkevný zbor ECAV a SNK. Žilina – Martin, 2011, s. 172-173.

¹³⁰ List Fedora Ruppeltdta Martinovi Rázusovi z 22. decembra 1933. *ALU SNK*, f. MR, sig. 45 G 44.

rokovania, diskusie a návrhy o spoločných postupoch. Rozšírenie tejto spolupráce však mohol blokovat' fakt, že o týchto rokovaníach nemali byť informované ich materské strany.¹³¹

Ruppeldt si povšimol aj zaujímavý fakt pri SNS. V jej programe nedokázal identifikovať prepracovaný odborný volebný program pre slovenské roľníctvo. Aj z tohto dôvodu odmietal všenárodnú stranu, nakoľko by roľníkom vôbec nepomohla.¹³² V Rázusovom *Otvorenom liste* nachádzal niekoľko protirečení, keď najprv apeloval na kňazov, aby sa politicky angažovali, ale na konci tvrdil, že „*politika je obchodom pre vypočítavých kšeftárov, medzi nimi evanjelický kňaz akejkoľvek kategórie nemá čo robiť. Aká to logika?*“ pýtal sa Ruppeldt. Zásadne odmietol Rázusove vyhrážky o tom, že ak nejde s AB, tak ide proti slovenskému národu. Tak isto odmietal, že jedine spojenectvo Hlinku s Rázusom dokáže obhajovať záujmy kresťanstva. Ruppeldtovi sa nepáčila aj neprimerane pridávaná váha Tisových sympatických slov k evanjelikom, na ktoré sa často Rázus odvolával v súvislosti so zmierovacím procesom medzi oboma konfesiami.¹³³

K Rázusovej kritike sa pridali nemenovaní kňazi z agrárnej strany. Uviedli, že Rázusova politika je čisto pragmatická, a síce že sa spája so stranami, ktoré mu zaručia mandát v parlamente. Najväčšiu výpovednú hodnotu má článok v súvislosti s pohľadom evanjelických kňazov na stavovské delenie politiky: „*stavovské organizovanie slovenského roľníctva bolo potrebné a stalo sa v skutku v dvanástej hodine, keď silný a výbojný socializmus roľníctvu hrozil úplnou skazou.*“¹³⁴ Títo kňazi už definitívne odmietali zjednotenie politických strán. Zjednotiteľskú problematiku videli liberálnejšie než staršia generácia. Uvedomovali si, že roľníctvo by mohlo veľmi ľahko prejsť do tábora ľavicových strán. Neverili, že celonárodná strana by mohla účinne hájiť záujmy roľníkov, ale jedine špecificky zameraná agrárna strana.

Na opačnej strane sa ozval ďalší evanjelický kňaz Karol Lúčanský, ktorý pred verejnosťou podporil Martina Rázusa, jeho kritiku internacionalizmu a podporu nacionálnemu hnutiu v AB. Obvinil agrárnikov z predvolebného štvania: „*vytýkajú nám, že pestujeme dualizmus (roz dvojenie). Nuž rozmyšľaj spolubrat a spolusestra, či dualizmus tento nepestujú práve tí, ktorí nás obviňujú, a to až okate ho pestujú tým, že Slovákov krivdia?!* Ako kňazovi z Hontu sa mu nepáčili agrárnicke agitácie v tomto regióne. Videl v nich len obyčajné

¹³¹ BARTLOVÁ, Alena. Slovensko v 20. storočí. In FERENČUCHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (ed.). *V medzivojnovom Československu 1918 – 1939*. Bratislava : Veda, 2012, s. 438.

¹³² RUPPELDT, ref. 125, s. 3.

¹³³ RUPPELDT, Fedor. „Nerobte ulster“ a iné heslá M. Rázusa. In *Slovenský denník*, roč. 18, 1935, č. 119, s. 3.

¹³⁴ Ako farárovi mu navyše vytkli, že sa v poslednej dobe veľmi málo stará o záujmy cirkvi. Odpoveď na Rázusov „Otvorený list evanjelickému kňazstvu“ In *Slovenská politika*, roč. 10, 1935, č. 115, s. 2.

predvolebné štvania. Pridal sa otvorene k národnárskym agitáciám a apeloval na verejnosť, aby podporovala vo voľbách SNS.¹³⁵

Július Dérer a Miloš Hodža sa museli ozvať ešte raz, nakoľko redaktor Národných novín Alex Pakan zavádzal o masívnej evanjelickej podpore AB.¹³⁶ Navyše sa snažil dokázať, že agrárna strana nepodporovala evanjelických kňazov nakoľko nemala bližší záujem presadzovať požiadavky evanjelikov. Avšak „*ten Zeman, Ruppeldt, Dérer pracovali, pracujú a budú pracovať za svoju evanj. cirkev a slovenský ľud i vtedy, keď nebudú poslancami, lebo robia to z presvedčenia a nielen za - mandáty!*“ Argumentovali aj tým, že Zemanovi a Ruppeldtovi vyjadril podporu aj generálny konvent ev. cirkvi, ktorý mal väčšiu vážnosť než evanjelici v SNS. Odmietli Pakanovo tvrdenie, že Ruppeldt a Zeman sa reálne do snemu nedali zvoliť, lebo „*táto kandidácia je navlas taká istá ako kandidácia M. Rázusa a Ľud. Šenšela na spol. kandidátke Hlinkovho auton. bloku!*“ Za veľkú urážku brali Rázusovu kandidatúru v jeho kraji na druhom mieste za tajomníkom HSLS. Obaja kňazi síce priznali isté národnársko-agrárnické presuny medzi voličmi, za ktoré mohol aj Martin Rázus, ale väčšie obavy mali skôr z toho, že ľudácka predvolebná agitácia nahrávala komunistom. Veľmi sa ich dotkla apelácia v zmysle, aby sa evanjelici spamätali a volili AB: „*odkiaľ si berie p.Asp. toľko smelosti, že sa ich opováži brať na zodpovednosť pre ich politické presvedčenie?*“¹³⁷ V súvislosti s kritikou AB sa objavovali správy o urážkach evanjelikov,¹³⁸ štvaní ľudí,¹³⁹ alebo podpore komunistov.¹⁴⁰

Krach AB, ale i samotnej spolupráce sa hlavne dotkol tých kňazov, ktorí najviac dôverovali Rázusovým politickým krokom. Z pomedzi národnársky orientovaných kňazov

¹³⁵ LÚČANSKÝ, Karol. Ideme do boja – ale čestného! In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 26, s. 1.

¹³⁶ PAKAN, S. A. Slovenskí evanjelici sjednoďte sa a spamätajte sa! In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 30, s. 2.

¹³⁷ HODŽA, Miloš – DÉRER, Július. Odpoveď na článok p. Asp.: „Nádherne víťazstvo autonomistického bloku“ In *Slovenská politika*, roč. 16, 1935, č. 122, s. 2.

¹³⁸ Napr. ku vzájomnej konfrontácii prišlo v súvislosti s údajným pošpinením osobnej cti kňaza a seniora Jurkoviča z Kráľovej zo strany Národných novín. V tejto afére si vymenil názory anonymný evanjelik v Národných novinách s Júliusom Dérerom v Slovenskom denníku. DÉRER, Július. Ešte pár slov k „Pomluvám Nár. novín.“ In *Slovenský denník*, roč. 18, 1935, č. 141, s. 2; Redakcia Národných novín pri tejto príležitosti uviedla, že dostáva „od evanjelikov mnoho zpráv, článkov o pomeroch v ev. cirkvi i ponôd na účinkovanie niektorých agrárnych ev. kňazov.“ Július Dérer, evanjelický farár, advokátom? In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 40, s. 2.

¹³⁹ Ďalšou novinárskou prestrelkou bola sťažnosť anonymného národnárskeho funkcionára SNS z Modry, že miestny senior inklinujúci k agrárnikom štvá verejnosť proti SNS a pohrozil že ten, kto odstúpi „od agrárnej strany, toho prikryje čierna zem.“ Akými metódami pracujú agrárnici proti SNS. In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 35, s. 3.

¹⁴⁰ Agrárna strana v Liptovskom Mikuláši vytláčila a rozšírila letáky, ktoré mali za cieľ zdiskreditovať evanjelického farára Pavla Tomka a seniora Šenšela, ktorí aktívne vstúpili do predvolebného boja. Tomkovi vyvrátili finančnú podporu cirkvi a obvinili ho z podpory 50 komunistov vo svojom zbore. Tomko odmietol podporu komunistov, pričom uviedol, že treba príčiny vzráhajúceho sa komunistického hnutia hľadať inde. Tým sa cirkev od neho údajne chcela dištancovať a podobne mali podľa agrárikov konať aj voliči. TOMKO, Pavol. „Čítajte pravdu najpravdivejšiu!“ In *Národné noviny*, roč. 66, 1935, č. 63, s. 2.

k ním nepochybne patril aj Štefan Adamovič. Pred voľbami bol veľkým obhajcom *ZM*, ale jeho idey zakalili povolebné problémy medzi SNS a HSĽS, a tak svoje výhľady na spoločný postup zmenil od základov. Z pomedzi duchovných však nebol však jediný, výhrady vyjadril aj Otto Škrovina, Ľudovít Šenšel, Pavel Tomko, Ján Čierny a ďalší. V SNS sa napokon do popredia dostávali politici, ktorí síce nezavrhlí úplne spoluprácu s ľudovou stranou, ale ich politika bola zameraná na hľadanie dialógu s vládnymi stranami.

Cesta od Zvolenského manifestu k Autonomistickému bloku bola výsledkom snáh politikov, ktorí hľadali alternatívny spôsob ako čeliť celému spektru slovenských problémov. Myšlienka uzákonenia autonómie Slovenska bola v politike prítomná už od vzniku ČSR, pričom jej význam sa interpretoval v zmysle „lieku“ na riešenie všetkých segmentov slovenskej otázky a dôsledky globálnej hospodárskej krízy nechtiac posilnili potrebu ju presadiť čo najskôr. Po stroskotaní rokovaní národniarov s agrárnikmi na počiatku 30. rokov, si národnári a z pomedzi nich najmä Martin Rázus, uvedomili jedinou cestu k autonómii v súčinnosti s ľudákmi.

Zjednocujúci proces navyše predstavoval pre Rázusa naplnenie dlhoročných snáh po „obnove“ politickej jednoty Slovákov, ktorý bol v medzivojnovom období príťažlivou témou nielen pre neho, ale aj pre viaceré evanjelické elity. Na druhej strane však opatrné vyjadrenia o *AB* sa ukázali ako opodstatnené, nakoľko po voľbách sa toto spojenectvo rozpadlo. Krátke trvanie malo viacero príčin. Samotný počiatok tejto spolupráce zakotvený *ZM* nepredstavoval zásadný posun v slovenskej politike. Bol to už prežitý a zastaralý spôsob vyjadrovania názorov, ktorý patril do čias 19. storočia. Podobne mohla vnímať *ZM* aj mladšia generácia, pričom *AB* považovala za neuvážené predvolebné spojenectvo s možnosťou krátkeho trvania. Zdôrazňovaná myšlienka konfesijného zmierenia u niektorých evanjelických kňazov ich už neoslovovala, nakoľko ju počas krízy prekryli bezprostredne sa týkajúce hospodárske a sociálne problémy.

Ak sa celoplošne pozrieme na názory evanjelického duchovenstva, tak uvedené faktory sa museli odzrkadliť v rôznorodom vnímaní otázky spoločného politického katolícko-evanjelického postupu. Porady, nadstranícka spolupráca, predvolebné bloky, či dokonca kreovanie jednotnej celoslovenskej strany? Toto pestrofarebné spektrum predstáv dokazuje ich názorovú diferencovanosť nad vážnymi politickými verdiktami. Napriek tomu, že neodmietali spoluprácu s katolíkmi, mnohí odmietali užšiu kooperáciu s HSĽS. Viacerí sa prikláňali k názoru Júliusa Déreera, že k tomu môže prísť len za predpokladu istej liberalizácie ľudovej strany a po nástupe tolerantnejšej generácie politikov. Videli tak vážne prekážky v Hlinkových hrubých prístupoch voči evanjelikom, a teda v krátkodobom horizonte

uprednostňovali spoluprácu v agrárnej strane.¹⁴¹ Laická časť evanjelikov v tejto strane už však nepovažovala myšlienku celonárodného subjektu za aktuálnu, nakoľko veľmi dobre odhadli stavovské vnímanie voličov. Viacerí evanjelickí kňazi z agrárnej strany však v duchu neprekonaných predstáv o straníctve nevedeli, alebo nechceli upustiť od takéhoto konceptu v politike.

Pri percepcii Zvolenského manifestu je dôležité rozlišovať prístup k autonomistickému a kresťanskému segmentu. Manifest ako ochranu kresťanstva pred ateizmom a materializmom do istej miery kladne hodnotili aj niektorí kňazi bez bližšej inklinácie k SNS. Obrana kresťanstva u nich zohrávala významnejšiu rolu než proklamovaný autonomizmus v manifeste. V skutočnosti však laici nepripisovali takejto obrane tak dôležitý význam ako to prezentovalo duchovenstvo a opäť tak nesprávne odhadli vnímanie obrany kresťanstva v spoločnosti.

Ak však opomenieme týchto duchovných, tak viacerí brali ZM, ale aj neskôr utvorený AB, za nerozvážny a naivný politický krok, ktorý by nemohol mať na svedomí výraznejší voličský presun. Skepsa, či prinajmenšom zdržanlivosť a opatrnosť na Rázusove zjednotiteľské snahy len spôsobili, že väčšina evanjelických voličov odmietlo tento experiment. Hlinkovej pozornosti nemohla ujsť razantná kritika niektorých evanjelických kňazov na Zvolenský manifest a Autonomistický blok, ktorou apelovali na ľudí v zmysle nevoliť toto zoskupenie. Mohlo ho to vážne znepokojovať a upevňovať v presvedčení o nemožnom jednotnom postupe s evanjelikmi: „*ak chcete v budúcnosti s nami operovať pracujte medzi ľuďom evanjelickým a mandát Vám on dá, ale my nie.*“¹⁴²

¹⁴¹ Politické voľby zo stanoviska evanjelického. In *Stráž na Sione*, roč. 43, 1935, č. 6, s. 142.

¹⁴² NIZŇANSKÝ – SLNEKOVÁ, ref. 4, s. 765-768.

Evangelical Clergy Views on Manifesto of Zvolen and Autonomy Block

The presented study is focusing on the views of the evangelical clergy on integration trends in Slovak politics in the first half of the 1930s. Martin Rázus together with Andrej Hlinka tried to create a united front since 1932, when they signed the Manifesto of Zvolen. Their cooperation resulted into a pre-election agreement in April 1935, when the autonomist block was established. But this cooperation did not last long and the block fell apart right after the elections. The main reasons were the disputes over the allocation of parliamentary mandate, internal party problems and ultimately Catholic-Protestant antagonism. Andrej Hlinka was convinced that the collaboration with Evangelicals will not work if their own leaders (eg priests) will not be persuaded about the benefits of cooperation. The fact is that many members of the evangelical clergy that inclined towards Agrarian party sharply criticized the cooperation with the People's Party. If they had a positive approach to the partnership, they only thought about the necessary protection of Christianity against the "Western modernism." Andrej Hlinka perceived negative views and apparently saw them as a serious obstacle for further cooperation. This study thus supports the views of scholars that the main causes of breakdown in cooperation were also in ongoing confessional antagonism.

Keywords: autonomy, national unification, cooperation, nationwide party, party pluralism, Lutheran priests, traditionalism, confessionalism

http://www.fphil.uniba.sk/index.php?id=historia_nova

KRAJČÍR, Lukáš. Pohľady evanjelického duchovenstva na Zvolenský manifest a Autonomistický blok. In *Štúdie o dejinách*. Historia nova 6. [online] Bratislava : Stimul, 2013, s. 107-136. Dostupné na internete: <http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/Hino6.pdf>